

בשני נסיונות מנוגדים: נסיון מלחמה (הוא אינו זו כאשר יורים בו, והוא חשוף בלא מגן) ונסיון האהבה (אינו מושפע מגירוי של שלוש היפהפיות, הבאות להכשילו); כובש את יצרי החיים ומוכיח את עצמו מחוסן מפני אימי המוות, הוא עומד בניסיון הכפול ויורש את הנירוואנא. הדמיון ברור; וכפי שמעיר החזק, הרי כאן השקפה המשותפת ביסודה לכל המיתולוגיות העתיקות.

בשל חשיבותה לכל חקירה משווה אביא עוד את הערתו המאלפת של צימר על יחסיות ערכם של מקורות שאינם ראשוניים³⁰:

אינך יכול להיות בטוח אפילו בזה, שהמשוררים הצרפתיים והאנגליים בני המאות י"ג וי"ד, שיצרו את הרומאנסה הזאת לפי חומר קדום יותר, כיוונו מדעת לאותה משמעות, העולה בהכרח מביאורן של האפיזודות המסורתיות, שהם צירפון באורח כה מוצלח — בדרך השוואתית.

והוא מוסיף הערה על הערה, בבואו לבקרה — ביקורת שיש לראותה ככלל יסודי לכל הניגש לסוגיה זו בעין בוחנת ובלתי-משוחדת:

עניינם של אלה מזכיר לנו את מקרהו של חולם, שאינו מבין את הסמלים שכוח היוצר של רוחו מקנה לו. הם ידעו איך לאסוף, איך לצרף, גם להתאים את המוטיבים המסורתיים בהתאם לרוח המקובל ולחוקים הקבועים של אותה אמנות הסיפור שירשו מקודמיהם; אבל עדיין אין מכאן שהם גם עמדו תמיד על המשמעות האמיתית של הצירופים האלה.

אדיפוס — אגדה ותסביך (פרויד)

אגדת אדיפוס (לעיל, עמ' 64, 90), אחת העלילות הייחודיות של העולם העתיק, היתה מאז מסירתה כסיפור — למשל. בנתינה ראשונה כמעט, שבה הגיעה אלינו, עלתה בצורה משוכללת ביותר, בטראגדיה היוונית. מיבנה העלילה בידי סופוקלס ועלייתו המודרנית של המתח הדרמאטי, וכנגדה התרתו הסמויה והמודרנית גם היא של הקשר הדרמאטי, נותנים לחוקר-הספרות ולחוקר האגדה חומר השוואתי ממעלה ראשונה, ובייחוד אם נתבונן אך ורק במשותף שבסיפור עלילת אדיפוס, כפי שנרשם לאחר מכן על-ידי המיתוגרפים, ובעיבודו בידי הטראגיקן, הממחיש את חרדת הקודש שבה ביתר שאת. יצירתו של סופוקלס מעוררת חרדת-קודש-השירה, מלבד חרדת-קודש-הגורל שבגרעין העלילה איומת הוד. הנושא — סוד נורא, שגילוי עשוי להפחיד ולהמית; אך הסוד, אף בנתינה הראשונה, לא היה אלא הדגמתו של 'הכל צפוי והרשות נתונה', זו הסתירה הנצחית שבין הגזירה לאשמה, יחד עם ההוכחה הנצחית שקשורות השתיים ודבוקות זו בזו ללא היתר. מה עשה המשורר הפלאי בהעלותו על הבימה עלילה פלאית? הוא העמיק את הסתירה, הוא הגדיל את הפער, המדומה ואינו מדומה, שבין מעשה-נבלה כמות שהוא לבין ביצועו בתום-לב גמור; ללמדך כי הנפש החוטאת תשא בעוון הגורל. אל העלילה עצמה, הייתי אומר, ניגש גם סופוקלס המשורר, בתום-לב; כלומר: הוא לא ביקר אותה, על אחת כמה וכמה שלא שאל לשורשיה; אך הוא ענה, אם תמצא לומר, על סוד שבחיים בסוד של יצירה.

בא פרויד ושאל לגורמי ה'סוד'. יצרים קמאיים הפועלים כבר בעולל המונח בעריסה, אגב 'עימותו' הראשון עם אמו ועם אביו, הומחשו במידה מופלגת באגדת

אדיפוס, הם מאומתים על ידה, ועושים כל זכר שבאדם לאדיפוס שבכוח, המשלם את מחיר אשמתו-לא-אשמתו בייסורי תסביכו, זה תסביך אדיפוס. לא זו השאלה, אם 'צדק' פרויד. בלי ספק קלע למטרה, שביקשו הוא ובית-מדרשו. אך 'האמת' של הפסיכואנליזה, אמת מערטלת, אינה אלא עירומים. בניינו של פרויד מוקם על הריסות השירה. מהלך הטרגדיה אצל סופוקלס מעורר אצל פרויד אסוציאציה מקצועית: הרי זה דומה למהלכה של 'אנאליזה', והמשורר כאילו הולך בתלם אחר רופא פסיכיאטר. וכשבא פרויד לחוות את דעתו על גופו של המחזה, עקביותו של התיאורטיקן מביאתו לדון את הדראמה לכף חובה: ³¹

שכן זהו, ביסודו, מחזה בלתי-מוסרי, הוא מבטל את אחריותו המוסרית של האדם, ה.א. מציג כוחות אלוהיים כמכווני הפשע ואת חוסר-האונים של רחשי המוסר של האדם, המגוננים מפני הפשע.

נבצר מזיגמונד פרויד ומאסכולתו לחוש, כי מתוך היתפסות לתורתם נתפסו להשקפה חומרנית בתכלית, הפוגעת מעצם מהותה בעדין, בשברירי ובאורירי ביותר. 'יש בוטה כמדקרות-חרב — ולשון חכמים מרפא'. בשירה ובאגדה, בהן כשהן עצמן, טמון המרפא.

*

פרויד השתעבד לאינטרפרטאציה שלו במידה כזאת, עד שזיהה אותה בתגובתו האינסטינקטיבית של הצופה בתיאטרון למראה 'הצגת' אדיפוס ³²

השומע אינו מגיב על המוסר אלא על המשמעות ועל התוכן הטמירים של האגדה. והוא מגיב כאילו הכיר בדרך האנליזה העצמית את תסביך-אדיפוס בועצמו; גילה שרצון האלים וכן האוראקל אינם אלא הסוואות מאצילות של הלא-מודע שלו, כאילו אנוס היה להיזכר במשאלותיו להרוג את האב ולשאת במקומו את האם לאשה ולהתפלץ על משאלות אלה. בקולו של המשורר הוא גם שומע את הכוונה לומר לו: לשוא תתאמץ להסיר מעליך את האחריות למעשה ולשוא תכריז מה עשית כנגד הכוונות הנפשיות הללו. בכל זאת אתה אשם, כי נבצר ממך להעביר מן העולם כוונות אלה, הן עודן שרירות וקיימות בכ בלא-מודע. . .

אין שום ספק שיש לראות את תסביך-אדיפוס כאחד המקורות החשובים ביותר לתודעת האשמה שמייסרת לעתים קרובות כל כך את הניאורוטיקנים. גדולה מזו: במחקר על התחלות הדת המוסרית של האדם (שפירסמתי בשנת 1913 בשם 'טוטם וטאבו') העליתי השערה, שבראשית תולדותיה אולי קנתה לה האנושות בתורת כלל מתוך תסביך-אדיפוס את תודעת-האשמה שלה, שהיא עילת העילות של הדת ושל המוסריות.

אולם הצופה בתיאטרון היווני — כקורא את סיפור-האגדה כפשוטו — אינו רופא של עצמו, אשר שירה ואגדה יעמידוהו על הסימפטומים לתחלואיו ועל שורשיהם; גם אינו כומר המתוודה אל חיק עצמו. לא בשביל צופה וקורא כזה נכתבה והועלתה היצירה. שכן יצירת-אמת אין לה מגמה ארצית ואין להכניס מגמה כזאת לתוכה לאחר מעשה. ודאי, אנו לומדים ממנה, אך לאו דווקא מה למטה, אלא מה למעלה. אני טוען נגד המעטת דמותה של אגדה-למופת ³³ שניתנה לנו מיד אלוהי השירה 'כדי שנתנסה בזה כמתנסה בעולם אחר' (כדברי גיטה, על המקרא).

סיזיפוס — דמות וסמל (קאמי)

ההסתייגות מדרכו של פרויד ואסכולתו במיתוס ובאגדה אינה דווקא מחמת שימוש באגדה ובמונח האגדי לשם סיסמה, אלא מחמת שהוא בא להרוס אגדה כדי להשתמש בשמה לצורך מינוח. ואולם אינטרפריטציה, בין צודקת בין שאינה צודקת, העשויה לגלות צד חדש או משמעות חדשה בדמותו של הגיבור האגדי העתיק אגב קבלת המסורת כצורתה, הריהי כשורת הדין.

המסה הפילוסופית של אלברט קאמי, הנקראת על שמו של סיזיפוס³⁴ ואשר בכוונותיה ובמסקנותיה לא אגע כאן, כוללת בפרקה הרביעי כעין מישנה מתן של דמות סיזיפוס, כפי שהצטיירה בנפש קורא האגדה לתומו (לעיל, עמ' 89), וכך הוא משלים תמונה זו שבדמיון בלי לפגוע בה ובקווייה. ואלו מקצת דבריו:

סיזיפוס הוא גיבור האבסורד. הודות ליצריו והודות לעינוייו. ... אגדות קיימות להן כדי שהדמיון יתיה אותן. אנחנו רואים רק איך גופו המתוח של סיזיפוס מתאמץ להניע את האבן הענקית, לגולל אותה מעלה, ושוב ושוב לטפס אתה במעלה ההר; אנו רואים את הפנים המעוותות, את הלחי הצמודה לאבן. ... אנו חיים את הביטחון האנושי במלואו שבשתי ידיים מלוכלכות בעפר. סוף־סוף אחרי המאמץ הארוך (והנמדד בחלל שאינו יודע שמים, ובזמן שאינו יודע עומק) הושגה המטרה. והנה רואה סיזיפוס את האבן מתגלגלת מהר מהר אל אותה תהום שמתוכה עליו לחזור ולגלגל אותה למעלה. והוא חוזר למטה אל המישור. בדרכו חזרה, בשעת ההפסקה הזאת, מעניין אותי סיזיפוס. ... השעה הזאת, שהיא כעין נשימה לרווחה והעתידה לשוב ולחזור ולשוב ממש כמו אסונו — היא השעה של התעוררות התודעה. ברגעים אלה — הוא חזק מגורלו. כוחו גדול מכוח הסלע. ...

הקטעים שלמעלה לקוחים מתוך הפרק 'המהפכן הנצחי'. להמשך ולסיום הפרשה קבע קאמי כותרת חדשה: 'קללה ואושר'.

אם הירידה מוליכה בכל פעם אל הכאב, היא יכולה להסתיים גם בשמחה. ... שוב אני רואה לפני את סיזיפוס, כשהוא חוזר אל האבן שלו וכאבו מתחדש. אם בבואות הדברים הארציים נקבעות קביעה יתירה בזכרון, אם האושר מתרה בנו באופן נמרץ ביותר, אזי מתעוררת בלבב אנוש העצבות: היא נצחונה של האבן; זוהי האבן כשהיא לעצמה. ... אבל האמיתות המדכאות אותנו, משקלן פוחת כשהן מתחזרות. כך מציית אדיפוס לגורל לפני שעמד עליו בדעה ברורה. אך רק עם ראשית ידיעתו אותו מתחילה הטראגדיה שלו. יחד עם זה הוא מבין בתוך עיוורונו וייאושו, כי עם העולם מקשרת אותו אך ורק עוד ידה של בת צעירה. והנה נזרקה מלה־ללא־שיעור: 'על אף כל הנסיונות — זקנותי המתגברת וגודל נפשי אומרים לי, כי הכל לטובה'. — כך מנסח אדיפוס של סופוקלס — את נצחונו של האבסורד. חכמה עתיקה מתחברת עם הירואיזם מודרני. ...

אני עוזב את סיזיפוס למרגלות ההר. ... גם הוא רואה, כי הנה טוב מאד. ... המלחמה בראשי־הרים יכולה למלא לב אדם כולו. עלינו לדמות בנפשנו את סיזיפוס כבן־אדם מאושר.

ניתוחי אגדות

סיפור היהודי משולם

(א)

הסיפור על היהודי משולם, המובא אצל יוספוס בספרו נגד אפיון על-פי מקור חיצוני, הוזכר לעיל (עמ' 95—96) כסיפור יהודי בלבוש יווני, כדוגמה מובהקת לאגדה מגמתית מפי צד אחד בוויכוח דתי. היהודי משולם, חייל בצבא של עכו"ם, שהצטיין כרובה-קשת, העיז להרוג בחץ ציפור אחת, שעמדה בדרכם של הצבאות ועיכבה את התקדמותם; כי רואה-עתידות, מנחש שנלווה לצבא, ראה במציאותה באמצע הדרך אות ואזהרה. וכאשר עורר משולם במעשהו זעמם של המנחש וחבריו, השיב להם: צפור זו לא ידעה, כי במקום רבצה צפוי לה המוות מנדי; כיצד היא יכולה להורות לאחרים דרכם?! —

יוספוס מייחס את הסיפור לסופר היווני-הלניסטי הקאטיאוס איש אבדירה, פילוסוף והיסטוריון שחי בשנת 300 לפנה"ס בחצרו של המלך תלמי הראשון במצרים. מספרו של הקאטיאוס על תולדות מצרים לא נשאר אלא קטעים. מייחסים לו ספר נוסף בשם 'על היהודים' או 'על אברהם', ומתוך הספר הזה, שגם ממנו לא נשארו אלא כמה שורות, מביא יוספוס את הסיפור הנ"ל.

הכתוב כלשונו מובא פעם שנית (כנראה על-פי יוספוס) אצל אבסביוס בספרו נגד האלילות. וכבר נתעוררו בספרות אבות-הכנסיה (אוריגנס) ספקות בנוגע לאמיתות המחבר; ואמנם מסתבר, כי הקטע אינו אלא מיוחס להקאטיאוס, והמחבר הוא אחר, כנראה סופר יהודי אלמוני המכונה בשם פסבדו-הקאטיאוס ושזמנו לפחות מאה שנה לאחר זמנו של הקאטיאוס האמיתי. בספרו על תולדות עם ישראל בתקופת הנוצרי מביא אמיל שינר את הסיפור הזה כדוגמה אחת לתעמולה יהודית-הלניסטית³⁵.

(ב)

השם משולם אינו מן השכיחים. במקרא נקראים בו אנשים שונים, ואף אחד מהם אין לו חשיבות ניכרת, הם בעיקר בני תקופת מלכי יהודה האחרונים, גלות פרס ושיבת ציון; מהם כהנים, לויים, בני יהודה, בנימין, גד ועוד. השם חוזר בימי-הביניים. שניים הידועים ביותר בשם זה הם: משולם בן קלונימוס איש לוקא, פיטן בן המאה העשירית ואיש מגנצא, ומשולם איש וולטירה, בן מאה ט"ו, אחד הנוסעים לארץ-ישראל, שתיאר את מסעו בשם 'מסע משולם'; מן הזמנים המאוחרים יותר נזכיר את אחד מצדיקי החסידות, ר' משולם זוסי איש אנופול.

הזכרת אחד משולם בסיפור יהודי-יווני יחידה היא למן חתימת המקרא ועד זמנה של הספרות הרבנית הנ"ל; וכיוון שאינו שכיח מסתבר ששימושו בסיפור זה אינו מקרה (אגב, אצל אבסביוס נשתבש השם ונכתב משומם).

סיפור המעשה הנ"ל מובא שם כאחד הדברים שאירעו בזמן מסעי המלחמה של אלכסנדר מוקדון ויורשיו. סיפור המעשה עצמו אפשר להבינו גם כמסע המחנה בשלום, אם כי אומנותו של משולם ופרטים אחרים רומזים יותר למסע מלחמה. ואמנם מנוהג העולם היווני-רומי העתיק, ידוע לנו, כי למחנות הצבא נתלו ביציאתם למלחמה גם רואי-עתידות, ובייחוד כאלה שניחשו במעופן של ציפורים.

חיילים יהודיים בצבאות הלניסטיים היו חזיון נפרץ; וגם מקרה של יתרונו של חייל יהודי כזה מחבריו מבני האומות, אינו מן הנדירים³⁶.

אשר לכיוון המסע (הים האדום) אין בו כדי ללמד על נקודת מוצאו של המסע: אם בדרך בו יצאו בני ישראל ממצרים עד עברם את ים סוף, או מן הנגב ודרומה.

בסיפור הנידון נודמנו, אם כן, כל הסימנים של אגדה היסטורית: מקום גיאוגרפי מסוים, תקופה מוגדרת, שם מצוי (אם כי לא שכיח) כשם הגיבור, ומסיבות דתיות וחברתיות מהימנות: יהודים בחילות זרים ורואי-עתידות המתערבים במיבצעים איסטראטגיים לפי זרך האמונה השולטת. בקיצור: ריבוי מתן סימנים ריאליים וציונים מאומתים, כדי לשוות מן האמת החיצונית לסיפור, שמהותו אינה מן הסתם היסטורית; ומסתבר שלפנינו לא רק דברים מיוחסים לסופר בעל-שם (הקאטיאוס) אלא גם פרטי המסגרת החיצונית בדויים.

(ג)

הגדרנו את הסיפור כאגדה היסטורית, כלומר: אגדה המשתמשת לצורכה בסממנים היסטוריים. לפי הסוג הספרותי הרי זו אנקדוטה, כלומר: 'מעשה' בלשון התלמוד, שחידושו עמו. מצד המגמה הגלויה שבסיפור זהו ויכוח דתי, שבו אנו שומעים את דעת האמונה המונותיאיסטית, והרי זו ליגנדה. ואילו המוטיב של 'אחד מוחזק יועץ לרבים ואינו מסוגל לעוץ לעצמו' — הוא מוטיב של הבדיה העממית, ממדור סיפורי המשכיל והכסיל. ואם נשאל לטיבו היסודי, הראשוני, נמצא כי לפנינו משל.

נבדוק את הסיפור תחילה כליגנדה, מן הסוג של סיפורים דתיים, שכוונתם להראות ולהוכיח עליונותה של אמונת הייחוד על עבודת כוכבים.

יש לדבר דוגמה תנ"כית מובהקת: התנצחות אליהו הנביא עם כהני הבעל, התנצחות שסופה נצחון (מעין ההתנצחות-התחרות זו נרמזת גם בלהטי חרטומי מצרים ונצחונם של אהרן עליהם). וממין זה הוא הסיפור החיצוני: מעשה דניאל והגל הבבלי, ובמיוחד מעשה דניאל והתנין בבבל³⁷ (הסיפור האחרון קרוב במיוחד לנושא מחקרנו, הואיל והנלחם לשם שמים משמיד בעל-חי המוחזק כאל, ואינו אלא יצור עלוב בן-תמותה). הסיפור השלישי שייך לספרות האגדה, והוא מלחמת אברהם באלילי אביו³⁸; מקורות הסיפור הזה הם קדומים למדי, ושמא אפילו קודם לסיפור משולם והעוף.

ליגנדות יהודיות כאלה מצויות גם לאחר מכן בדברי ימי ישראל ותולדות האמונה; ההתנצחות היא בודאי עם שתי הדתות המונותיאסטיות האחרות, המתקשרות ביהדות. אי-לזאת אין בה כדי להוסיף במיוחד על הנושא דידן. (למען השלימות יש לציין, כי מצויות גם אגדות נוצריות ומוסלמיות שעיקר מגמתן להוכיח עליונות האמונה הצרופה על האלילות).

מבחינה אחת אינו דומה סיפור משולם והעוף למקבילות שקדמו לו: הסיפור כולו צורתו ריאלית בתכלית, ואין בזה דבר הרחוק מן המציאות, שיהודי מעיז לפגוע בענין המקודש על הסובבים אותו ולא נענש. מלבד זה אנו מוצאים בעלילת משולם דבר והיפוכו: אמונה מופשטת-מסתורית, אמונה בבלתי-נראה, המוכחת באמצעים ראציונליסטיים דווקא...

מעניין שעל רקע אותן המסיבות דמוי-היסטוריות של סיפור משולם (ימי עלייתו של תלמי הראשון על ירושלים) נמסר לנו גם פולמוס דתי שני, הפעם של עכו"ם עם יהודי: אגאתארכידס איש קנידוס (המובא אצל יוספוס, קדמוניות, ספר יב, פרק א) לועג לדעה הקדומה של היהודים שומרי שבתם, שלא קמו להתנגד לצר הצורר על עירם, והואיל ושבת היתה כבש המלך המצרי את העיר ללא התנגדות. מן הראוי לציין כי האמונה האלילית באותות הטבע הדומם והחי לא היתה מלכתחילה כה זרה ליהדות גופה. הפסוק בקהלת (י, כ) 'עוף השמים יוליד את הקול ובעל-כנפים יגיד דבר' מתפרש לכמה פנים, אך רומז, דומה, גם לאמונה הזאת. מפורשת היא האמונה בסיפור על אודות המלך אגריפס הראשון ושתי פגישותיו עם ינשוף, שבישר לו בפעם הראשונה את שחרורו מן הכלא ועלייתו לגדולה, ובפעם השנייה את מותו הקרוב (לעיל, עמ' 164)³⁹ — סיפור הנמסר בהקשר אחר אצל אותו יוספוס שראינוהו בלגלוגו על האמונה העממית על-ידי הבאת הסיפור הנ"ל. ואמנם כבר היו בעולם העתיק גם בקרב 'האליליים' עצמם כביכול, שיצאו נגד תעתועיהם של מגידי-עתידות לפי סימנים חיצוניים: מן המפורסמות היא מהתלה המיוהסת לקאטו ומוקיעה את 'חיוכם של האבגורים', שהיו נביאים פרופסיונאליים, גונבי דעת הבריות, שבינם לבין עצמם היו מחייכים על פתיות האדם.

מנקודת-ראות אובייקטיבית הרי מסתבר לכל המצוי אצל הטבע ופלאיו 'הטבעיים', כי העצבים של החי רגישים הרבה יותר מעצבי האדם, עד שאפשר לדמות עוף, שהוא חש בסכנה המתקרבת ובאה בזמן שהאדם עדיין שאנן מחמת קהות חושיו. אך אין זה אלא הערה בשולי העניין. ומוז לאחרת שאינה רחוקה מן העניין: בידוע, שאחד מאפני השאילה שבשיטת הנחש הקדום היתה יריית חצים (השווה את הסיפור על אלישע והמלך יהואש, מל"ב יג, יד—יט, וסיפור מעשה נבוכדנאצר, יחזקאל כא, כו).

(ד)

אנו פונים אל מוטיב הבדיה שבסיפור משולם. בצד ההתנצחות הדתית (שיש בה, כפי שהסברנו, פנים לכאן ולכאן) עומדת בנושא בפני עצמו הסתירה הגלויה שבחיו של הטוען לראיית הנולד ואינו יודע מה צופן לו גורלו ליום מחר. בהקשר זה יש להזכיר את הסיפור התלמודי על אשמדאי והקוסם. כשהובל אשמדאי על-ידי בניהו בן יהוידע אל שלמה המלך, ראה מלך-השדים בדרך קוסם אחד עוסק במעשה קסמים. ראה וצחק לו. וכאשר נתבקש לאחר מכן להסביר למה צחק לאותו קוסם, השיב אשמדאי: הוא עמד על מקום אוצר המלך ואומר לקסום! ידע מה שיש תחתיו! (בבלי גטין סח; מדרש תהלים עח, יב)⁴⁰.

המקבילה ברורה ושקופה. ומצד מוטיב זה הקבוע בתחום הבדיה, הרי סיפור משולם והעוף וסיפור אשמדאי והקוסם שייכים לסוג אחד וגדול: המשכיל והכסיל. ויכולנו להסתפק בדיבור זה, אלמלא העובדה שאין כאן בדיה שלמה אלא מוטיב

ב ש ו ל י ה נו ש א

של בדיה בלבד, כלומר: הגרעין הוא, כביכול, חד-תאי. כשהגדרנו את הסיפור כאגדה היסטורית, ואת סוגו הספרותי כאנקדוטה, הרי אמרנו שהוא סיפור חד-תאי. עכשיו שהגענו לחיבורו אל רשות הבדיה (מן הסוג של סיפורי-חכמה) ניטיב לעשות אם נשייך אותו לרשותה של בדיה חד-תאית, היא רשות המשל.

(ה)

באוסף משלי איסופוס מזדמנות לא פחות מארבע ואריאציות של הנושא-המוטיב הנידון. קודם כל נוסח פשוט וארצי, משל 'החווה בכוכבים' (בתרגום ש. שפאן, מס' רצ"א):

איצטגנין אחד היה נוהג לצאת מדי ערב לחזות בכוכבים. פעם אחת הגיע בדרכו אל עבודה של עיר, ובהיות כל רוחו נתון לשמים לא נזהר ונפל לתוך באר. היה בוכה וצועק משם, עד שעבר אדם אחד, ששמע את גניחותיו, ונגש אליו. כשנדע לו מה קרה לאיצטגנין: 'הו, בן-אדם, את העינים שבשמים הנך מתאמץ לראות, ואלו את מה שעל הארץ אינך רואה!'

להלן, אופן שני ושלישי של עיבוד המוטיב, המשל האחד, משל על מגיד עתידות (שם, מס' ש"ד):

מגיד עתידות ישב בשוק וצבר כספים בעד ניחושיו. פתאם נגש אליו אדם אחד והודיעו, כי דלתות ביתו פרוצות וכל מה שהיה בו הוצא. נבהל המנחש, קפץ על רגליו, ורץ אל ביתו, כשהוא נאנח וגונח, לראות את הנעשה שם. אדם אחד שנזדמן בדרכו וראהו בכך אמר לו: הו, בן-אדם, אתה מתפאר לדעת מראש את עסקיהם של אחרים, ואת שעלול לב.א עליך לא נחשת!

והמשל האחר, משל המכשפה (שם סימן שו):

מכשפה אחת הרבתה לעסוק בלחשים ובמעשי כשוף, שיש בהם כדי לשכך את חמת האלים, והתפרנסה מזה שלא בצמצום. אולם יום אחד הביאוה לבית המשפט והעמידוה לדין על שהיא מחדשת חדושים בעבודת האלים. שם יצא דינה לחובה וגזרו עליה עונש מות. אדם אחד, שראה אותה כשהולכיה מבית-המשפט אמר: הו, אשה, את, שהבטחת להעביר מהאנשים את כעסם של האלים, כיצד לא יכולת להטות אליך את לבם של בני-האדם?

על משקל שלושת המשלים האלה ניתן בקלות להעריך את סיפור אשמדאי והקוסם כמשתייך אל אותה משפחת-משלים, שיסודם אחד. לאחרונה נביא אותו משל איסופי, שעלילתו קרובה לסיפור-המוצא שלנו, לסיפור משולם: משל 'ההולכים בדרך והעורב' (שם, מס' רעג):

בני-אדם ארחו לחברה לצורך ענין מן העינים, והנה בא לקראתם עורב עיור באחת מעיניו. השגיחו האנשים בדבר, ואחד מהם יעץ כי ישבו על עקבותיהם, הואיל וזה אות שניתן להם על ידי העוף, ענה אחר ואמר: כיצד יכול זה להנבא מה שיקרה לנו, והוא לא ראה מראש את עיורונו, כדי להישמר ולמנעו מעצמו?

כאן המקבילה כמעט חופפת. ולא היינו תמהים אילו נודע לנו, שעוורונו בעין אחת של אותו עוף באה לו מפגיעתו של רובה-קשת.

המשלים האיסופיים מתחלקים, כידוע, לשתי רשויות: הללו גיבוריהם בעלי-חיים והללו גיבוריהם בני אדם.⁴¹ הדוגמה שלפנינו היא כמין רשות-ביניים: גיבורים מן החי וגיבורים מן האדם מזדמנים בכפיפה אחת. האם המשל האיסופי הוא הקדום בסולם ההתפתחות שירדנו בו, כביכול, מלמעלה למטה? מסתבר, שהמקור הקדום הוא המשל הקדמוני, המזרחי העתיק, ואולי הטרומ-מזרחי; אך לשם דיוננו דיינו שהעברנו את העלילה מן הספרות היהודית-היוונית, אל היוונית-הגויית, כביכול. וכאן יש מקום לצעוד עוד צעד, אם תמצא לומר צעד לצדדים. באוונגליון על שם לוקאס מקדים ישוע את העתידים להטיל ספק בשליחותו על-ידי המשל-הפתגם: 'רופא, רפא את עצמך!' (לוקאס ד, כג); משל זה משמש גם במדרש בלשון ארמית: 'אסיא אסי חגרתך' (בראשית רבה, כג, ב), ופירש שם מהרז"ו: 'אם הרופא חגר ברגלו ורוצה לרפאות לחיגר אומרים לרופא: רפא תחילה את חגירתך, ואחר כך תרפא של אחרים!...'

תמונת משה

(א)

חיי משה, הד-קדומים בלשונו של אפיקן קדום, כתובים בתורה. הוא מגיבורי המובהקים של המדרש, המוסב רובו ככולו על התורה. דברי מדרש הם חיבורי פילון על אודות משה; סיפורו של יוספוס ב'קדמוניות', חוזר גם על המסופר בתורה וגם על המתקשר, כמסורת חיה, במסופר בתורה. ספרים חיצוניים, כגון ספר עליית משה, ומדרשים חיצוניים, כמו מדרש פטירת משה, נאחזים בדמות ומפרטים פירוט-יתר כמה עלילות מובהקות מסיפור חייו ופעליו שבאו בתורה. מדרשים הם גם פרקים אפיים חיצוניים, שבאו להשלים, כביכול, פרשיות חסרות בביוגרפיה אגדית זו, כגון פרשת משה בכוש, שנכתבה לפי 'קדמוניות' של יוסף בן-מתתיהו ב'כרוניקאות' של יוסיפון וירחמאל.⁴² אפילו אגדת בני משה⁴³, שבט אגדי מבין נדחי ישראל, שמקומו עם יתר השבטים האבודים, מעבר לסמבטיון, שזכרם בא בס' אלדד הדני, מתקשרת קשר סמוי עם הכתוב על איש-האלהים, שלא קם כמוהו ולא ידע איש את קבורתו. ואם הקשר לא נראה בעין ואינו אלא מסורת, תעמוד לה למסורת זו קדמותה; כמה תפילות משה התפלל, ואחת אף נתייחדה בשמו: 'תפילה למשה איש האלהים' (תהלים צ); חמשה ספרים כתב, וסיומם בדמע, ויש אומרים שגם את ספר איוב כתב (בבא בתרא, יד, ע"ב — טו, ע"א).

לעומת זאת עלו בשולי הספרות הרבנית שלושה סיפורים, שמרכזו עלילתם היא דמות משה, אבל דבר זה אינו מחויב העניין ולא מחויב המסורת. אלה הם שלושה סיפורים חיצוניים, המשתייכים לשלושה סוגים שונים של הסיפור העממי. הסיפור האחד 'בן הדור העשירי'⁴⁴, הוא אחת הדוגמאות הספורות לסוג Märchen (בדיה), שלבש כאן צורה כמעט צרופה במסורת ישראל (הסיפור מתקשר בעיקר במקבילות אירופיות). הסיפור השני 'על הבאר'⁴⁵ — ליגנדה דתית, שנושאה מתחום התיאור-דיציאה, מקבילותיה מצויות יותר במזרח. הסיפור השלישי, הנידון כאן, הוא סיפור 'התמונה', תמונת משה⁴⁶, וניתן להגדירו בעיקר כסיפור חכמה.

(ב)

וזה קיצור עלילת הסיפור: ציור קלסתר פני משה, מעשה ידי צייר אמן, הראה את איש-האלהים בכל הדרו; אבל מומחה בתחום אחר, אחד בקי בחכמת הפרצוף. גילה בתווי פניו של המצויר חסרונות טמירים, כיעור תחת יופי. ופשר החידה, שניהם צדקו: איש האלוהים לא זכה לגדולתו אלא מפני שכבש את יצריו והתעלה עליהם. מיכה יוסף בן-גריון, בעל 'ממקור ישראל' (שעיבד את הסיפור עיבוד חדש לפי המקורות ב'צפונות ואגדות') הביא את המקור העממי (שנדפס ב'ממקור ישראל') מתוך ספר חסידי 'דרך האמונה ומעשה רב' (מאת יחיאל יוסף גוטמן, ורשה תרנ"ח), ושם הובאו הדברים מתוך 'תפארת ישראל', פירוש למשנה לר' ישראל ליפשיץ. לוי גינצברג, המביא את האגדה ב'אגדות היהודים' שלו, מציין עוד שני סיפורים מקבילים, אחד בספר 'שיטה מקובצת' לר' בצלאל אשכנזי, ואחד ב'נועם המידות', ליקוטי חכמה ומוסר לר' נתן עמרם⁴⁷. מי"ב עצמו הביא ב'ממקור ישראל' מתוך דרשות ר' אליהו הכהן מאיזמיר ('מדרש אליהו')⁴⁸, את הסיפור המקביל על אריסטו, אשר מתבנית ידו למד אחד מומחה בחכמת היד על יצריו הרעים של החכם בתורת המוסר; ושוב הסתירה אינה אלא מדומה: החכם שולט ביצריו, ושליטה זו היא אבן-בוחן לסגולתו. המקבילה העתיקה ביותר בין הקרובים לסיפור-המעשה הנידון היא המסורת היוונית על הפיסיוגנומאי צופירוס, שייחס לסוקראטס בפניו, לפי עדות מראהו החיצוני בלבד, כל מיני תכונות רעות, והחכם הודה בכך; כאלה תכונותיו, וכזאת ידע לנצחן ולהפכן למידות יקרות. הסיפור מובא בכתבי ציצרון, חוזר אצל אלכסנדר איש אפרודיסיאס, התגלגל כסיפור חיצוני אל הספרות הערבית מימי הביניים והועתק גם לעברית⁴⁹.

(ג)

אם נניח לפי שעה את שאלת המוקדם ומאוחר וקישור העלילה בגיבור יהודי או יווני, הרי ברור שהצדדים המשותפים לנוסחאות ולמסורות הנ"ל אלו הם:

א. הסתירה בין גדלות האיש, חלקו השמימי, כביכול, וגם חלקו הגלוי, ובין יצריו הרעים, הבסיסיים, שהם חלקו הארצי וגם חלקו הטמיר; סתירה זו מומחשת בדמות משה, שהוא בעל הדרת פנים בגלוי ויצר לבו רע בסתרו, וזה כאילו מכסה את זה.

ב. הסתירה מעמיקה ביד המומחה עורך המבחן, שכן חכמת הפרצוף וחכמת היד מוחזקות בהשקפה העממית מדעים שימושיים, שהטעות מהם והלאה, והללו מגלות את הצד הארצי המוריד ומבטלות את הצד השמימי, כמדומה בעלמא ומשולל יסוד; וכאן יוצא המוטיב לשני אופנים: באחד דן המומחה לפי מראה פני האיש גופו; באחר הוא דן לפי ציורו, ונמצאים המדען והאמן מתווכחים ביניהם על טיבו של הגיבור האבטיפוס.

ג. הגילוי המפתיע: הסתירה אינה מדומה כלל. הכול צודקים. אלא מה? איזהו גיבור, הכובש את יצרו; כלומר: כיבוש היצר הוא תנאי, שבלעדיו אין אדם נעשה גיבור, גיבור אמיתי. אגב אורחא, מוטיב זה מכוון בסופו של דבר כנגד חכמה עתיקה, המיושבת על דעה פסיכולוגית חדשה: כל הגדול מחברו, יצרו גדול ממנו (סוכה נב, ע"א).

(ד)

הסיפור עצמו יונק מכוח המתח שבידיעה מוקדמת: הרי גדולת משה, סוקראטס ואריסטו אינה מוטלת בספק... החזרה על קווי העלילה בלא שינוי, אף-על-פי שסיפור המעשה עומד מכוח עצמו ואינו זקוק לגיבור בעל שם, חזרה זו מוכיחה, שהסיפור הוא מיוחס: הוא סיפור בשבח הגדול, אלא שגדול זה אינו בהכרח מטיפוס אחד, ויפה כוחו של הסיפור בטיפוסים גדולים שונים, ובכל סיפור מעשה יימצאו גם בסיפור-חיי-האיש קווים, שהעלילה יכולה להיאחו בהם: במשה זוהי הדרת פניו ('קרן עור פניו...'), ושהיה מטבעו נוח לכעוס (למשל בסיפור שבירת לוחות הברית), או אף נתפס לרתחנות רוצחנית ('ויך את המצרי'). אשר לאריסטו, הרי הוא מאבות חכמת הפרצוף ואף זה גורם לתלות בו את הסיפור; ואשר לסוקראטס, שוב אנו נזכרים בכך, שהמקורות מתארים אותו כאיש מכוער, שהופעתו אינה עושה רושם כלל, והסתירה שעלילת הסיפור הנידון חיה ממנה, באמת הריהי מתקיימת בו גם בלא סיועה של חכמת הפרצוף; שכן כיעורו שבעין הריהו כסותר לחכמתו הפנימית. וכאן אנו רואים כמין התפלגות המוטיבים. סיפור אחד הפשוט בתכלית הפשטות אינו אומר אלא זה, שהחכם אינו זקוק ליופי חיצוני; ואולי נהפוך הוא: כיעורו הוא אף מסייע לחכמתו. הסיפור התלמודי על יהושע בן חנניה ובת הקיסר (תענית ז, ע"א) מדגים יפה את המוטיב הזה, שתומפסון קורא לו בפשטות: 'המראה מטעה', ומבין התת-מוטיבים נזכר, למשל: 'פנים מכוערים אין משמעם נפש מכוערת'⁵⁰; אין מברו ראייה על תוכו. המשל שבו משיב ר' יהושע בן חנניה לבת הקיסר (לא כלי כסף משמרים את היין הטוב אלא כלי חרס) עושה את הכיעור כמעט תנאי לחכמתו של החכם. הפלגנו מנקודת מוצא מחקרנו; ואם נוסיף להפליג עוד לצד זה נגיע לטיפוס הסיפור על האיש הגדול, שטרם נתגלה ברבים, והאנשים טועים בו בשל חיצוניותו הדלה; או אפילו מי שמסתתר במתכוון, זה הצדיק הנסתר, הלוּבש קליפה קשה.

סיפור 'תמונת משה' הוא, אם כן, מורכב יותר. הצד 'אין תוכו כברו', שמצאנו עתה זה, אינו הגורם העיקרי שבו. הלקח של הסיפור מפורש באגדת 'התמונה': 'כל החסרונות אשר שפטו עלי חכמך כולם קשורים בי בטבע — ואני בכוח אמיץ הנה התחזקתי וכבשתי אותם עד אשר קניתי לי היפוכם לטבע שני'. ומקודם הרי הוא מפליג עוד ואומר: 'אילו הייתי באמת, כפי ששמעת ממידותי (הטובות לכאורה!)', לא טוב הייתי מבול עץ יבש וכו'. הלקח עמוק, עד שהוא מקרב את הסיפור, שגרעינו נראה כאנקדוטה בעלמא, לתחום ההגות. ואם תמצא לומר אנו נמצאים בנקודת המגע של דת ופילוסופיה, של דת יהודית ופילוסופיה יוונית. כדי להיות אדם הראוי לשמו ולא דווקא אדם גדול — על האדם להפוך במשך חייו את תכונת ה'רע מנעוריו' להיפוכה.

(ה)

בסיפור 'תמונת משה' עולה כנושא בפני עצמו עצם התחרות בין שני המקצועות, בין אמנות הציור לחכמת הפרצוף. משה עצמו מופיע רק בסוף, ואילו ויכוח המומחים מתקיים שלא בפניו. התמונה באה כתחליף למצויר בה, וחכמת הפענוח מוסבת תחילה על התמונה. לפי הסיפור רחוק מקום העלילה ממקום שבתו של איש האלוהים.

הרי המלך הערבי, ששמע את שמעו של משה, לא יכול מן הסתם לעזוב את תחום מלכותו; ומשום כך שלח במקומו את הצייר, וראה את התמונה תחת האיש המצויר. לאחר מכן ערך המלך על דעת עצמו בדיקה ובחינה; הוא התרשם מן הדיוקן התרשמות גדולה, ואף-על-פי-כן ביקש לבחון את מהימנותו של הצייר (ושמא גם כוחם של חכמי הפרצוף); ואז נמצאו דבריהם של שני המומחים סותרים; ולא נשאר למלך כי אם לעלות למחנה העברים כדי לראות בעיניו ולשפוט; ואמנם תחילה נוכח לראות, שדייק הצייר במלאכתו, ולאחר מכן שגם החכם קלע למטרה. האמנות והחכמה נראות לנו כאן כשתי מידות, שכוחן שווה בגילוי האמת, ובנקודה זו מתקשרת עלילת הסיפור ומתקשר לקחו ב'מעשה בשני אמנים'⁵¹: כאן עומדות זו כנגד זו שתי מידות בציור — הציור כנגד בבואתו בקיר שכולו עשוי כעין ראי.

(1)

עיון מיוחד מתבקש גם לעצם הנושא 'תמונה' או 'ציור' בסיפור העממי. מוטיב מצוי היא ההתאהבות על פי תמונת האהובה, הנופלת לידי מי שמתעורר על ידי כך לצאת ולבקשה במרחקים עד שימצאנה. מוטיב מיוחד הוא ענין השינויים, הנופלים בדרך הפלא בתמונה, שלפי טבעה אינה משתנית; כמו בסיפור הסיני על העלם שמצא את בת זוגו בתמונת צעירה, בת דור אחר, קדום, וכוח אהבתו אליה השפיע על התמונה שהראתה את הצעירה מקודם בתסרוקת של אשה פנויה ולאחר מכן בתסרוקת של אשה נשואה... מן העלילה הסינית הזאת, המפתיעה בעומקה, דומה נמתח חוט מקשר אל העלילה המחוכמת שביסוד הרומן של ויילד 'תמונת דוריאן גריי', שבו הגיבור עומד בעינו ואינו משתנה, אך התמונה הולכת ומשתנית. עלילת הסיפור של ויילד מוסבת ממש על הסתירה שבין יופי לאופי; אלא שדוריאן גריי, בעל היצרים המושחת, אינו שולט ביצוריו כלל, ונמצא המראה החיצוני כוזב וגונב דעתם של הבריות, בזמן שהצייר, או ביתר דיוק ציורו, בא כאן במקום הפיסיוגנום ומראה בעליל את רוע לב המצויר.

ההקבלה אל סיפור אמנותי מובהק כשל ויילד ממריצה אותנו לחזור ולשאול, אם סיפור תמונת משה כפי שנמסר לנו הוא סיפור-עם על טהרתו. לכאורה כל סממני הסיפור גופו מסייעים לכך; הרעיון העמוק, הטמון בתוכו, אמנם טמון בו היטב, אך היסוד המשעשע מתחרה יפה ביסוד המאלף. השימוש בסיפור כלשונו, שאיננה כליל אמנות, יאה גם למספר-בדרן (כשנשתמש בלשונו) והן למטיף-דרשן וגם למורה מסביר. ההתייחסות למשה היא עצמה מידה עממית מובהקת; העם אינו גלאה משמוע בשבח אהוביו; הדמות הנערצת ממש 'שואבת' אליה מסורות שונות, הן נבלעות בסיפור חייו. אך עצם פיתוח עלילת הסיפור, ומה גם גילוי לקחו, בדרך עקיפה, כלומר: בעזרת ציור ומדע, שאינם מיסודות ראשוניים של החיים, רומז על משהו מכוון, או בנוי, הוא מסממני ספרות שמיצירתו של יחיד. וברור שהדברים הללו אמורים במהות הסיפור, ולא בגילו.

*

כללו של דבר, סיפור תמונת משה יפה לכל איש גדול שיסופר עליו. העלילה המסוימת מתקשרת במערכות שונות של מוטיבים עממיים, והעלילה כחטיבה לעצמה

נספח שני

ניתנת להידרש לפי דרכיהם של כמה סוגים של הסיפור האלמוני למן האנקדוטה, ועד סיפור חכמה, ועד המשל המוסרי. וצריך עיון אם יש לשייך את המסופר לספרות העממית או לראות בו, לפחות, מדרגה של יצירה ספרותית מכוונת. מכל מקום מבין העיבודים השונים של הגרעין הסיפורי הזה, הרי סיפור משה, עם כל הדלות הסגנונית בו, הוא המורכב, הווה אומר, הספרותי ביותר.

ציונים ביבליוגרפיים

(א) אגדות העמים

המפתחות של אארנה ותומפסון (לעיל, עמ' 221 ואילך) הופיעו במהדורות חדשות ומורחבות: 'מפתח טיפוס הבדיה', הלסינקי 1961, ו'מפתח המוטיבים של הספרות העממית', בלומינגטון 1955—1958. סטית תומפסון גם חיבר מבוא כללי לספרות סיפורי-העם, בשם 'הסיפור העממי' (The Folktale), ניו יורק 1951 (מהדורה שניה — 1953), מתוך תשומת-לב מיוחדת לספרות העממית של עמי-הטבע (כושים, אינדיאנים ועוד).

כמה ספרים כוללים ומיוחדים הנוגעים, לפי מיבנם או לפי נושאם המרכזי בבעיות הסיפור העממי, הודגמו לעיל: 'ענף הזהב' מאת פרייזר (לעיל, עמ' 233), המיתולוגיה מאת רוברט גרייבס (עמ' 237), המונוגרפיה על הבדיה מאת ליתי (עמ' 230). מבין מהדורות עבריות של אגדות העמים ומשליהן יש לציין: 'מבחר הספרות המצרית העתיקה' מאת י. מ. גרינץ, תל-אביב תש"ח (עם מבוא על הסיפור המצרי), ו'משלי איסופוס', מתורגמים בידי שלמה שפאן, ירושלים 1960 (עם מבוא על המשל).

(ב) אגדות ישראל

החומר הסיפורי-המדרשי, בעיקר מתוך התלמודים, המדרשים והספרים החיצונים, מרוכז, לפי סדר סיפורי התנ"ך, בספר 'אגדות היהודים' מאת לוי גינצבורג (גינצברג). מהדורה אנגלית בארבעה כרכים של 'חזר וסיפר' (פילדלפיה, 1913), בשני כרכים של מראי-מקומות, ציונים והערות (שם, 1928/25) וכרך מפתחות; מהדורה עברית: תל-אביב תשכ"ו ואילך.

מפתחות לסיפורי-העם, עם ציוני המקורות והמקבילות, נמצאים בחלק הלועזי של ספר המעשיות למשה גאסטר (לעיל, עמ' 188 ואילך) שהופיע בליפסיה 1924 (הדפסה מחודשת — ניו-יורק 1968); בציונים והערות ל'ששה כרכי 'באר יהודה' (Der Born Judas) למ. י. בן גריון (מהדורה שלישית, ליפסיה 1924) ובמרוכז ומתומצת במהדורה החדשה של 'ממקור ישראל' (ת"א, תשכ"ו).

מבחר החומר שבכתב, בתשומת-לב מיוחדת לספרי-העם החסידיים, מכונס ב'ספר המעשיות' למרדכי בן יחזקאל (ת"א, 1960); מתוך החומר שבעל-פה, הנאסף ב'ארכיון הסיפור העממי בישראל' (אסע"י; לעיל, עמ' 232) מיסודו של דב נוי נתפרסמו עשרות אסופות, מסורות בעיקר לפי עדות, ובתוכן גם חלק ניכר מאגדות העמים שלבשו לבוש יהודי.

בספרו המקיף של חיים שווארצבום: 'מחקרים בפולקלור יהודי ועולמי' (Studies in Jewish and World Folklore), ברלין 1968, מרוכזים ציוני מקורות וציונים ביבליוגרפיים שלמים ומעודכנים לעשרות סיפורי-עם ישראל שבכתב ובעל-פה, בצירוף סקירה מיוחדת על מצב מחקרי אגדת ישראל בארץ ובעולם, ומפתחות מפורטים.

מהדורות חדשות של כמה מספרי המקור של אגדות ישראל: ספר יוסיפון (לעיל,

ציונים ביבליוגרפיים

עמ' 183), מהדורת ח. הומינר, ירושלים 1956; חיבור יפה (לעיל, עמ' 186) בתרגום חדש מערבית על-ידי ח. ז. הירשברג, ירושלים 1954; מגילת אחימעץ (לעיל, עמ' 197), מהדורת א' קלאר, ירושלים; משל הקדמוני (לעיל, עמ' 197), מהדורת ישראל זמורה, ת"א 1953.

ביאורים והערות

חלק ראשון : תורת האגדה

פרק ראשון : למהות האגדה

- 1 ההוצאה הראשונה של ספרם—'בדיות לילד ולבית'—הכילה 84 סיפורים והופיעה בשנת 1812 (השביעית והסופית, שיצאה מתחת ידם, הקיפה 210 סיפורים וקטעי-סיפורים, וגדפסה ב־1857).
- 2 פרידריך הבל: יהודית. טרגדיה (1840). עברית: ש. ל. גרדון (תר"ס).
- 3 בשם זה מופיעה בתיפתח בספר ירחמיאל (ר' ממקור ישראל א, עג—עד).
- 4 ש"ב כא, יט (לפי המקבילה, דברי הימים א כ, ה, היה אלחנן הורגו של לחמי, אחי גלית).
- 5 השווה יהושע ה, טו ושמות ג, ה.
- 6 דבר זה עולה ברור על-ידי השוואת ספור אליהו והאלמנה בצרפת (מלכים א יז) וסיפורי אלישע והאלמנה האלמונית, אלישע והאשה בשונם (מלכים ב ד).
- 7 נזכור נא את האותות שבישרו את מותו של קיסר (פלוטארכוס, חיי קיסר, סי' סג) אשר גם שקספיר קיבל ומסר אותן כגופי היסטוריה (יוליוס קיסר, מערכה שניה, מעמד ב).
- 8 קדמוניות ב, פרק טז, סימן ה (בעניין קריעת ים־סוף); ראה גם הערת המתרגם, א. שליט, בהקדמתו (קדמוניות א, מבוא, עמ' עב).
- 9 יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים ג, פרק ה.
- 10 כתבי ביקורת היסטורית (תש"ד), עמ' 68.
- 11 שם שם, עמ' 146 ואילך.
- 12 'יש אומרים שנקבר בין האבות בחברון' (ס' יוחסין, מאמר חמישי, ומקבילות; ממקור ישראל ב, קעא).
- 13 'והם גם כן ליוו אותו ונקבר בטבריה' (המקורות הנ"ל, שם שם).
- 14 הסיודוס, 'תיאוגוניה', פסוקים 561 ואילך; 'מעשים וימים', פסוק 47 ואילך.
- 15 אייסקילוס, פרומיתיאוס הכבול (עברית ע"י א. קמינקא [ת"ש] וב. בנשלום [תש"ב]).
- 16 ההערכה המדעית החדשה של מיתוס פרומיתיאוס שונה מן הנמסר כאן, ור' ספרו של Karl Kerényi, *Prometheus, Das Griechische Mythologem von der Menschlichen Existenz*, ציריך 1946 (אל הספר הזה הפנה אותי פרופ' מ. בובר).
- 17 יוהאן פטר הבל, אוצרון (Schatzkästlein), סימן 125. הסיפור נרשם סמוך להתרחשותו.
- 18 הסיפור לא נרשם על-ידי גיבורו ונמסר לי ישר מפיו; הדבר היה בעיירה שבחבל הרינוס, בשנות העשרים של המאה שלנו.
- 19 גם כאן אני סומך על מסורת שבעל־פה.
- 20 שם הנובילה El Verdugo (כינויו הספרדי של הבן, ופירושו 'התליין'). גם המשורר הגרמני שאמיסו נזקק לנושא ועיבד אותו לבאלאדה.
- 21 סיום שירו של שילר: אל הידידים.
- 22 חזרה חפשית על קוויה הראשיים של עלילת הסיפור 'תמונה לנגד העין', אחד מסיפורי האוסף 'ליצא־צ'אי־צ'יה' (סיפורים מוזרים מתוך המקלט).
- 23 אפלטון, פאידרוס, פרק ג—ד (תרגום חפשי).
- 24 אגדה זו מובאת אצל הירודוטוס, ספר שביעי, סי' 189.

פרק שני : השקפה כללית על סוגי הסיפור העממי

- 1 שם המלכה דידו במקורות עבריים (משובש ל'דירוני' — סדר הדורות, שנת ג' תתקי"ד).
- 2 במקורות עבריים: אנגיאס או אגניאס (יוסיפון, פתיחה).
- 3 ר' ממקור ישראל ג, כה.
- 4 הירודוטוס, ספר א, יב.

ביאורים והערות

- 5 בוקאצ'ו, יום י, סיפור י.
- 6 סיום הסוניטה קט"ז מסוניטות שקספיר (עברית: ש. שלום).
- 7 המעמד הארצי-גיבורי הזה הוא שיאה-תכליתה של האיליאדה.
- 8 סופוקלס: אנטיגונה, חרוזים 332—333 (עברית: א. קמינקא).
- 9 גובאליס (מתוך השיר 'הימנון').
- 10 ממקור ישראל, כרך ו, עמ' כח.
- 11 גם מן ההגיון הוא, שקובץ המסורות הלאומיות יכתב עליו שם הלאום. ספר המעשיות של האחים נקרא בפשטות: מעשיות לילד ולבית.
- 12 זאב יעבץ מצא שתי התאמות בעברית והשתמש בהן: 'שיחה' ו'שמועה'.
- 13 הסיפור 'במערות המכפלה': מעשה נסים, יח (ממקור ישראל ב, קנז).
- 14 המדרש הדורש את האשל בלשון נוטריקון לציון מידת הכנסת-אורחים של אברהם (אכילה, שתיה, לינה), מעיד עדות-עקיפין על תלישות מן הקרקע.
- 15 ראה גם ציון 'אלון בכות', שלתחתיו נקברו: דבורה הראשונה, מינקת רבקה (בראשית לה, ח).
- 16 ממקור ישראל ב, כה.
- 17 אגדה גרמנית עממית, אשר מקבילתה היהודית עיבד אבא שפירא בשירו 'דוד מלך ישראל חי וקיים', ואחריו ביאליק באגדה 'המלך דוד במערה', ואחריו יעקב כהן במחזהו 'דוד מלך ישראל'.
- 18 ראה להלן, עמ' 96.
- 19 בבלי, תמיד לב, ב. ר' ממקור ישראל א, קפו.
- 20 'נפלאותיך... אגידה ואדברה; עצמו מספר' (תהלים מ, ו).
- 21 'נתון את לבי לכל מעשה אשר נעשה תחת השמש' (קוהלת ח, ט); 'ברכו ה' כל מעשי' (תהלים קג, כב).
- 22 השווה אמנם יחזקאל כד, ג—ה: 'ומשל אל בית-המרי משל וגו'.
- 23 ראה יחזקאל יז, א: 'בן-אדם חוד חידה ומשל משל אל בית ישראל וגו'.
- 24 ישעיה ה, א; יתכן שסיפור-משל זה נקרא שירה על שם צורתו.
- 25 בתלמוד: 'שיחת-דקלים'; ר' להלן.
- 26 'כי לא טובה השמועה אשר אנכי שומע' (שמואל א ב, כה). בתלמוד: מסורת, הלכה.
- 27 שמואל ב יח, כ ועוד, בתרגום השבעים: איבאנגליה; וכן נקראים ספרי חיי ישו איבאנגליונים, היינו 'בשורות'.
- 28 'וכל אשר עשה (שלמה) וגו' הלא הם כתובים על ספר דברי שלמה' (מלכים א יא, מא).
- 29 ממקור ישראל, מפתח המקורות, סי' 126, 145, 151, 152, 166, 188, 208.
- 30 שם סי' 141, 146—148, 153, 182, 187.
- 31 שם סי' 241—243.
- 32 באלה ביקש לתת מונחים עבריים מקוריים ל-Sage (שיחה) ול-Märchen (שמועה).
- 33 ממקור ישראל, מפתח המקורות, סי' 46.
- 34 שם 40.
- 35 הגורן, ס' תשיעי, תרפ"ב.
- 36 ממקור ישראל, שם סי' 101—102.
- 37 ר' להלן, עמ' 167.
- 38 ממקור ישראל, שם סי' 124.
- 39 שם 145.
- 40 שם 159.
- 41 הרב יהודה ליב זלוטניק (מעשה ירושלמי, ירושלים תש"ז) מציע לחדש ביטוי 'שיחת לילין', כהתאמה עברית ל-Fairy Tale.
- 42 הירודוטוס, 'אבי ההיסטוריה' ויוצר המונח הזה, מציין במשפט הפתיחה של ספרו את חיבורו כ'הרצאת המחקר' (ἱστορίας ἀπόδεξις).
- 43 הכינוי האנגלי לסיפור: story, בא מלשון 'היסטוריה' במובנה זה האחרון.

ביאורים והערות

פרק שלישי : מעשה, אגדה, משל—אבות ותולדות

- 1 נכתב בתרכ"א לאלף החמישי.
- 2 דברי מלכות בית שני (דברי מלכי ישראל בבית שני) לר' אברהם בן דאוד (פראג תקנ"ה, עמ' עג—עד). המקור אצל יוספוס (מלחמות א כ, ב—ג; קדמוניות טו ו, ו—ז) מתעכב רק על ההתפייסות של הורדוס והקיסר.
- 3 חיי אנטוניוס, סימן פו—פז.
- 4 מלחמות א יח, ד—ה; קדמוניות טו ד. הראב"ד, בהתעכבו על מיתת המלכה, משלים איפוא את יוספוס.
- 5 מסעות רבי בנימין, הו"ל א. ה. גרינהוט, עמ' 71—74 (ממקור ישראל א, כח).
- 6 גיבורי האניקדוטה: המלך הגרמני לודוויג איש באוואריה ומצביאו שוויפרמאן, אביר מערכת מיהלדורף (1322).
- 7 ליוויס, דבריימ' רומא, ספר חמישי, סימן מח.
- 8 אליאנוס, ידיעות שונות, ספר ששי, פרק 10.
- 9 מעשה בדירוש ואשתו של אינתפרניש: ספר שלישי, סימן 119.
- 10 ספר עשרת הימים, יום רביעי, סיפור תשיעי.
- 11 'מאכל' כזה הגיש טאנטאלוס לאלים, אטריאוס לאחיו תיאסטס וכו'; מבצבץ כאן יסוד מיתולוגי, גם חושבים את ספורו של בוקאצ'ו לבדוי (מ. לגדאו בספרו [הגרמני, 1869] על מקורות בוקאצ'ו). ואולם המציין את הנובילה הוא: הרקע הארצי-מציאותי, תגובתם של האנשים על הנעשה ועל המורגש לפי מתכונת נפשם.
- 12 יום חמישי, סיפור תשיעי (עברית אצל ע. אולסבנגר, סיפורים מן הדיקמרון א [תש"ה]).
- 13 ראה אולסבנגר, שם שם, הערות.
- 14 עלילת דניאל ואפרים, כתובה בידי עמנואל הרומי (העתקות חדשות: י. שירמן, מבחר השירה העברית באיטליה, עמ' קלו—קנא; נ. י. בן-גריון, ממקור ישראל ה, פו—צג).
- 15 משוררי מרס דשאמי ופירדוסי בשירי-העלילה שלהם. אופן יהודי-עברי של סיפור יוסף ואחיו בנוסחת המרחיבים: ספר הישר, פרשיות וישב, מקץ, ויגש.
- 16 הוצאת א. ה. גרינהוט, ירושלים, עמ' 34—35.
- 17 ר' מסעות בנימין, הוצאת הנ"ל, עמ' 30: ... 'ולפני אותו מקום כותל מערבי אחד מהכתלים שהיו במקדש, בקדש הקדשים, וקוראים אותו שער רחמים, ולשם באים כל היהודים להתפלל וכו'.
- 18 דב שטוק, בראש מאמרו 'אחינו מצודד עכברים'. שנתון 'דבר' תש"ד, עמ' 56—57. המקור ב'אגדות אשכנז' של האחים גרים, חלק ראשון, סיפור 245.
- 19 בנוסח אחר של אותה האגדה (גרים, שם שם): מטה-הקסם. בסיפור מכות מצרים גם תכונה הפוכה למכשיר הפלאי—להעלות את המזיקים (שמות ח, א, ועוד).
- 20 המקורות רשומים ליד העתק הסיפור בממקור ישראל ב, סג.
- 21 ראה מאמרו של ח. טיקוצ'ינסקי: בוסתנאי ראש-הגולה (דביר א, 145—179).
- 22 נוסח המקור; ממקור ישראל ב, סב.
- 23 ספר יוחסין, הו"ל פיליפובסקי, א, עמ' 93; ממקור ישראל ב, סג—סד.
- 24 שם שם.
- 25 העתקה מידי א. א. הרכבי (ברכת אברהם, ברלין תרס"ג, עמ' 38—40); ממק"י ב, סה—סו.
- 26 חומר והוכחות אצל ה. גינטר, הליגנדה הנוצרית אשר במערב (גרמ'), 190, ביחוד הפרק השלישי: מקורות הליגנדות.
- 27 'בעל פלטורין וזוזר על הפתחים': ס' תפארת צדיקים (ממקור ישראל ה, קמ—קמב).
- 28 תוספתא עתיקתא ח ועוד (ממקור ישראל ג, ז).
- 29 ירושלמי, תענית ד, ועוד (שם שם ג, ח—ט).
- 30 פרקי דרבי אליעזר, פתיחה, ועוד (שם שם ג, ט—יא).
- 31 בבלי, כתובות סב—סג, ועוד (שם שם ג, יא—טז).
- 32 מדרש אבכיר, בראשית, ועוד (שם שם ג, כד—כה).

ביאורים והערות

- 33 מדרש משלי לא (שם שם, מב—מג).
 34 ירושלמי, סוטה א (שם שם, יח—יט).
 35 בבלי, בבא מציעא ה (שם שם, לו).
 36 פרקי דר' אליעזר מג (שם שם, מז—מו).
 37 השווה את הסיפור 'ר' ברוקא ואלהו הנביא' (בבלי, תענית כב, א; ממקור ישראל ג, צא—צב).
 38 השווה את הסיפור 'אלהו הנביא כחרש' (זמירות למוצאי שבת; ממקור ישראל ה, קעו—קעח).
 39 ממקור ישראל ה, קצג ('לשוא אמר להתבדל').
 40 מעשיות, סימן א. אשר ליתרון הצפרדע, השווה את האגדה המזרחית המובאת ב'ממקור ישראל' א, פד—פה.
 41 קאטאראתנאקארא, סי' 190.
 42 Abhandlungen über die Fabel, סיום המחקר הראשון.
 43 משל אסופי, בלשוננו של נ. רבן (אסופוס החכם, תש"ב, עמ' 120).
 44 שם שם, עמ' 98.
 45 ר' יל"ג, הסוס המתנקם (משלי יהודה א, 8), משל אסופי מיסודו, מוסב עלידי יל"ג על מאורע בתולדות ישראל.
 46 נ. רבן, אסופוס החכם, עמ' 102.
 47 יל"ג, משלי יהודה ב, 25.
 48 יל"ג, שם שם ד, 22.
 49 קאטאראתנאקארא, סי' 126.

פרק רביעי : שער המוטיבים

- 1 השווה את הסיפור: תמונה למראה העין (לעיל, עמ' 25).
- 2 השווה את האגדות: גופת משה (ממקור ישראל ד, קה); ספר בראשית (שם ג, מט); מעשה המלך אוהב נשים (שם ה, פא).
- 3 מראות עיניו של רבה בר בר חנא (בבא בתרא עג, ב).
- 4 בסימניה החיצוניים של החלוקה הזאת הלכתי בעקבות ספר לועזי (Friedrich Thimme, Das Märchen), הדן באלה בפרק Märchenmotive und Märchenformeln, עמ' 31—63.
- 5 תרגמתיו מכלי שני.
- 6 אגדת דוד ומלאך המות (בבלי, שבת לג א—ב); אגדת ריב"ל ומלאך המות (בבלי, כתובות עז, ב).
- 7 המלאך רפאל נלווה לטוביה הצעיר וזימנו עם העתידה להיות בת-זוגו.
- 8 אגדת השטן שניסה להכשיל את אברהם ואת יצחק, אך הם עמדו בנסיון (ספר הישר, ד"ו, דף מג, ב ואילך; ר' גמ ספר היובלות, פרק יח).
- 9 אגדת ר' יוסף דילה ריינה (ממקור ישראל ד, עח).
- 10 הראשונה באגדות האחים גרים: מעשה בצפרדע-בן-מלך.
- 11 אגדת חוני המעגל (בבלי, תענית כג, א). אגדת ישני המערה (להלן, עמ' 122).
- 12 פרקי דר' אליעזר מת.
- 13 אגדת חולדה ובור (להלן, עמ' 190).
- 14 פרשה מפרשיות רומן יוסף ואחיו שבספר הישר.
- 15 כנ"ל.
- 16 כנ"ל.
- 17 אגדת מסעות ר' בנימין יהו"ל גרינהוט, עמ' 72—75; ממקור ישראל ב, כז ואילך.
- 18 'זרובבל והמלך דריוש', ריש ס' יוסיפון (ממקור ישראל א, קנה).
- 19 שלשלת הקבלה, דף לג (שם ב, צב).
- 20 בבלי, כתובות סב, ועוד.
- 21 שלשלת הקבלה, דף לה (ממקור ישראל ד, ס).
- 22 'שבירת הקשת' (שם שם כב).

ביאורים והערות

- 23 ר' ממקור ישראל ב, ל ואילך.
- 24 ר' סיפור התגלות הבעש"ט (שם שם ד, קמט).
- 25 מעשה אברהם (ממקור ישראל א, כב).
- 26 גסטר, ס' המעשיות, סימן ד.
- 27 תרגום השבעים ויוסיפון (ממקור ישראל א, קנג).
- 28 יוספוס, קדמוניות יד ט, ד—ה.
- 29 ר' אגדת עשרה הרוגי מלכות (מד' אלה אזכרה).
- 30 שם ה, כא.
- 31 מתי כו, טו (ומקבילות).
- 32 יוספוס, מלחמות א, יא.
- 33 בספר חכמת שלמה השתמשו עוד בימי יוספוס (קדמוניות ח ב, ה); אותות ומופתים הראו משה, אליהו, אלישע, ישו.
- 34 'אין חבוש מתיר עצמו מבית־האסורים' (ברכות ה, ב).
- 35 באגדת אברהם רודפים זה את זה שני מוטיבים: החזקתו בבית־הסוהר ונסיונו בכיבשן, ויש לשער כי גם המוטיב הראשון, המקוטע, נגמר, כמעשה הכיבשן, בנס שחרור.
- 36 מעשה שליחים ה, יז ואילך.
- 37 מדרש אלה אזכרה.
- 38 פרקי דר' אליעזר טז.
- 39 ה'שם' היה, לפי האגדה, בידי אבישי (מד' אל־יתהלל), אחיתופל (ירושלמי, סנהדרין, כט, א), גיחזי (בבלי, סנהדרין, קז, ב).
- 40 מד' עשרת הרוגי מלכות, ועוד (ממקור ישראל ג, ז).
- 41 סיפור בתשובות ר' האי גאון (ממקור ישראל ג, ד).
- 42 ילקוט המכירי, תהלים קיח, כב (ממקור ישראל א, עד—עה).
- 43 לפי הביטוי ויקרא כ, יז; 'חסד' בפירושו של מ"ב, הוא חסד ממש. זכות־יתר של הבחירים לשאת איש את קרובתו קירבת־דם.
- 44 ראה גם שמואל ב יג, יג.
- 45 בראשית רבה נא, ח.
- 46 קדמוניות כ ב, א.
- 47 'כדמות המלאך': ממקור ישראל ג, ז.
- 48 'מעשה אברהם': ממקור ישראל א, יז.
- 49 מתי ב, ב, ט.
- 50 שמות רבה א, כ.
- 51 'דברי־הימים למשה רבינו': ממקור ישראל א, נג.
- 52 ר' הערה 47.
- 53 מעשה אברהם, שם; מתי ב, טז.
- 54 ר' הערה 51.
- 55 מעשה אברהם, שם.
- 56 מלכים ב יא; דברי הימים ב כב.
- 57 מעשה אברהם (נוסח ב), שם שם.
- 58 שמות רבה א, יב.
- 59 מד' תנחומא, שמות, ז—ח.
- 60 ליוויס א, ד ואילך.
- 61 מעשה אברהם (נוסח ב).
- 62 ר' יוספוס, קדמוניות ב ט, י.
- 63 אפולודורוס ב ד, ח.
- 64 ר' להלן, עמ' 187, סי' 22.
- 65 אלפא־ביהא דבן סירא, סיפור המסגרת.

ביאורים והערות

- 66 בבלי, קידושין לא, ב.
 67 ענין בריחתו ויאושו (מלכים א יט, א ואילך).
 68 על הכרמל (שם פרק יח); משא על אחאב ואיזבל (שם, פרק כא, יז).
 69 שם יז, יד.
- פרק חמישי : מענייני המחקר המשווה**
- 1 ראה את סיפור הורדוס ומרים, כפי שיוספוס מוסר אותו פעם ב'מלחמת היהודים' (א, כב) ופעם ב'קדמוניות' (טו, ז), ואף את הבדלי הגירסא שבין שתי הוצאות ספר יוסיפון, באותו הסיפור (דפוס גוטא, ספר ה, פרק כב; חידוש דפוס מנטובה, הוצאת גינצבורג-כהנא, 293 ואילך).
 - 2 נוסחת אגדת ר' עקיבא ואשתו שבמסכת אבות דר' נתן הירושלמית (נוסח א, פרק ו) שונה מנוסחאות הבבלי (נדריים ג, א, כתובות סב—סג).
 - 3 ר' מבואו של ש. בובר להוצאתו את 'מדרש זוטא' על ארבע מגילות, ברלין תרנ"ד.
 - 4 ר' רש"י ותוספות לתענית פ, א ('חולדה ובור').
 - 5 השווה, למשל, את נוסחת סיפורי אשת עקיבא אשר בתלמוד (נדריים ג, א; כתובות סב—סג) לנוסחאות ההיצוניות אשר מתקופת ספרי המעשיות (ממקור ישראל ג, יא—טז).
 - 6 ניתוח עניין המשותף והמפריד שבלשון שתי התוכחות מרחיק לכת, והוא נושא למחקר מיוחד.
 - 7 ירושלמי, חגיגה ב, עז, ד; רש"י לבבלי, סנהדרין מד, ב; ר' נסים, חיבור יפה, דפ' ויניציאה, עמ' 3—4 (ממקור ישראל ג, פא—פב).
 - 8 שלוש מהן ב'ממקור ישראל', שם; כינוס כל הנוסחאות בס' 'תוספתא עתיקתא', קראקא תר"ן.
 - 9 ירושלמי, שם; חיבור יפה, שם.
 - 10 ברייתא ומסכת נידה ד (תוספתא עתיקתא ה, 15—16).
 - 11 רש"י, סנהדרין ב (נ"א: 'פעם אחת בא אצלו ת"ח, ואשתו מליזה עליו, והוא שמע ושתק'—דרכי תשובה, ב'תוספתא עתיקתא' ה 72).
 - 12 ירושלמי, רש"י, חיבור יפה כנ"ל.
 - 13 דרכי תשובה (תוס' עת', שם).
 - 14 ברייתא דמסכת נידה, שם.
 - 15 נוסחת רש"י.
 - 16 נוסחת דרכי תשובה (ממקור ישראל ג, סב—פג).
 - 17 הבשורה על-פי לוקס, פרק טז, יט ואילך. על קשר זה עמד הוגו גריסמאן (עיין מחקרו Vom reichen Mann und armen Lazarus. ברלין 1918).
 - 18 ראה בבלי, פסחים ג, א; בבא בתרא י, א; דברי רש"י לשני המקומות.
 - 19 לפי הספר 105 סיפורים סיניים מעניינים (גרמ'), מתורגמים בידי חאנג ואו (ברלין 1915, עמ' 43).
 - 20 המקורות כמפורטים להלן. ר' עמ' 172—173.
 - 21 נדריים ג, א. ראה רש"י.
 - 22 מכל מקום היא היא שלימדה אותו שלא להתבייש, במשלה את משל השחלים שצמחו על גבו של החמור (ממקור ישראל ג, טו).
 - 23 דזאנגלון או 'החכם והכסיל' (תרג' גרמני, פטרבורג 1849, 322—323); גיבור הסיפור הוא המלך דראנגסרונג; העתקה באה גם באוסף 'באר יהודה' למ. י. בן-גריון (כרך א, ליפסיה 1924, 325).
 - 24 מדרש חנוכה (ילינק, בית המדרש ו, 2—3; ממקור ישראל א, רא—יב).
 - 25 במקרה נתגלתה עוד מקבילה ל'חכם והכסיל' הטיפטי ולמעשיות ישראל: סיפור דורדשה בת-המלך המכוערה אשר בעזרת בודהא יפתה פלאים והחזירה אליה את לב בעלה (ר' 'באר יהודה', שם, עמ' 349) וסיפור יהודי על האשה שחציה העליון היה כצורת בהמה (עושה פלא ב, 32—37; ממקור ישראל ה, יט—כז).
 - 26 קרל סימרוק: גיראהרד הטוב והמתים מחזיקי טובה (גרמנית, 1856); ג. ה. גירולד: המת מחזיק טובה, תולדות סיפור-עם אחד (אנגלית, 1908).

ביאורים והערות

- 27 בולטה-פוליבקה, כרך ג, עמ' 494.
- 28 בולטה, שם, מונה שבעים ארצות וחבלים ששמרו על סיפור זה, ומהם בעשרות נוסחאות.
- 29 'מעשה נסים', ירושלים; ממקור ישראל ב, קמח ('חסד עם מת').
- 30 ר' נסים, חיבור יפה; ממקור ישראל ג, פט—צא ('נדיבות לב').
- 31 מעשה טוביה, פרק ה ואילך.
- 32 מעשה טוביה א, כ; ב, א—ט.
- 33 הנוסח הקדום ביותר נכלל באגדת חיי המשורר סימונידס: הוא קבר גוייתו של מת-מצוה, ואחר-כך אמר להפליג בספינה בים, ואותו מת הופיע לו בחלום והזהירו שלא יסע באיתה ספינה—ואמנם נטרפה (קיקרון, *De divinatione*, א, כז).
- 34 החוק של פרעה אוזיכיס (שנת 3600 לפסה"נ), מובא אצל הירודוטוס (ספר שני, קלו).
- 35 מעשה (אגדה) במצביא מילטיאדס (המאה החמישית לפסה"נ), שהושם במאסר בגלל חוב, ומת, ובנו קימון עבר תחתיו לבית-הסוהר כדי שגויית אביו תובא לקבורה (קורנליוס גיפוס, חיי קימון, סימן א).
- 36 עלילת הטרגדיה 'אדיפוס המלך' לסופוקלס.
- 37 בספר רב פעלים (בשם המקובל נתן נטע שפירא), עמ' 11; ממקור ישראל א, סז—סח.
- 38 'ליגנדת הזהב' ו'פאסיונאל'.
- 39 כינוי שני שלו: ריש קטיעא (קטוע הראש); לפי ההסבר המקובל: מי ששמו היה בתחלה קטוע, חסר את האות הראשונה, הושע ולא יהושע; ואולם, לפי פירוש האגדה הזאת—מי שהיה קוטע ראשים, תליין.
- 40 *Gesta Romanorum*, ועוד; עובד בידי ג. פלובר (*Flaubert*) באחת מ'שלוש נובילות' שלו.
- 41 'אחרית-דבר' של האחים גרים (הוצאת ריקלאם, כרך ג, עמ' 432).
- 42 ז. פרויד, *Traumdeutung* (הוצאה ראשונה, 1900). פ. ריקלין: *Wunscherfüllung und Symbolik im Märchen* (1908).
- 43 על ההנחות המוזרות שהשיטה הפסיכואנליטית עשויה להביא עמה ניתן לעמוד מתוך פירושו של אוטו ראנק *Psychoanalytische Beiträge zur Mythenforschung* 1922, עמ' 133, לבדיה המצרית העתיקה של שני האחים (ר' להלן עמ' 79): האח הרווק, אשר גיסתו ניסתה לפתותו לדבר עבירה, חמד, לפי דעת החוקר, גיסה זו, וחמוד חמד אותה דווקא כּאֵם; ומה שהוא מסרס את עצמו לשם הוכחת צניעותו, מוכיח, לפי דעת החוקר, כי אמנם היו מאויים אסורים בלבנו...
- 44 ת. בנפאי, פאנטשאטאנטרה (גרמנית), ליפסיה 1859.
- 45 בולטה-פוליבקה, כרך ה, עמ' 256.
- 46 על בינפאי ונורתו ר' במיוחד נספח ד'.
- 47 גרים, סימן 26.
- 48 ג. פרידריכס *Grundlage ... der bekanntesten germanischen Märchen*, ליפסיה 1909.
- 49 בבא בתרא עה, א.
- 50 'כשם שאין השמים יכולים לעמוד חוץ מי"ב מזלות, כך אין העולם יכול לעמוד חוץ מי"ב שבטים' (שמות רבה טו, ו).
- 51 אחד ממשלי ה'פאנטשאטאנטרה'.
- 52 מסיפורי המופת של ה'פאנטשאטאנטרה' ההודי, שעובד גם על-ידי כמה מחברים בעברית (בתוכם—ברכיה בן גטרונאי הנקדן, משלי שועלים, סי' כח); ראה ממקור ישראל ו, לה.
- 53 בבלי, בבא בתרא י, א.
- 54 מובא ב'אמנות הפיוט' של הוראציוס (שורה 139).
- 55 כסינופון, אנאבאסיס, ספר ד ז, כד.
- 56 נזכר ראשונה ביומן נסיעתו הראשונה של קולומבוס.
- 57 לפי מעשי השליחים ב, א—יג.
- 58 ראה ירושלמי, בבא מציעא ב, ח, ג; מד' בראשית רבה לג, א, ועוד.
- 59 אצל ילינק, בית המדרש, חדר ראשון.
- 60 מובא ב'באר יהודה' למ. י. בן-גריון (גרמנית), כרך ג, עמ' 259.

ביאורים והערות

- 61 ספר שני, סימן לח.
- 62 משל יותם (שופט' ט); אזהרת שמואל (ש"א ח).
- 63 כמאמר לעגו המר של מלך הודו: 'וכי השמש זורח במלכותך... בזכות הבהמה אתם חיים'.
- 64 השווה את הסיפור 'על הבאר' (ממקור ישראל א, ס).
- 65 איגרת תימן לרמב"ם (ר' ממקור ישראל ב, ל—לא).
- 66 לשון הרמב"ם, שם.
- 67 תיאודור גוטליב לבית היפל, על הנישואים (גרמנית), פרק ח.
- 68 נתן נטע הנובר, יוון מצולה (ממקור ישראל ב, קכו).

חלק שני : אגדות העמים

פרק ראשון : עמי התרבות הקדמונים

- 1 מדרש בראשית רבה ק, א.
- 2 'מוות וחיים ביד לשון' (מד' תהלים לט, ב, ועוד; ממקור ישראל א, קי).
- 3 ראה 'השועל ולווייתן' (ממקור ישראל א, ה).
- 4 ר' 'לא תרצח' (שם ג, סט).
- 5 ר' 'גלגולי נשמה' (שם ד, מב).
- 6 ר' אגדת מות ישעיה (שם א, קמ).
- 7 הירודוטוס ב, קיא.
- 8 'שיחות עם היינה' (גרמנית, פראנקפורט דמיין, 1926, עמ' 705—706): שיחה עם אלפרד מייסנר, 1850.
- 9 הירודוטוס ב, קכא.
- 10 הירודוטוס ב, קמא.
- 11 השווה שמואל א ה, ה.
- 12 יוספוס מזכיר בחזרתו על פרשת סנחריב-חזקיהו גם את המסורת המובאת אצל הירודוטוס (קדמוניות י א, ד).
- 13 הירודוטוס ב, קעב.
- 14 הירודוטוס ג, יד.
- 15 מד' תנחומא, וארא, סי' ג (מטה אהרון בלע את מטותם בהיותו בצורת מטה, ולא בגילגול תנין); בבלי, מנחות פה, א ומד' שמות רבה ט, ו—ז (לעג חרטומי מצרים); פרקי דר' אליעזר מח (יתר מופתי אהרון). נוסח סיפורי: ספר הישר (ממקור ישראל א, סא—סב).
- 16 נוסח א: מכילתא דר' שמעון בן יוחאי, שמ' יג ט; מד' הגדול, בר' נ כו. נוסח ב: שמות רבה כ, ט. — צרוף הנוסחאות: תנחומא, בשלח, סי' ב.
- 17 ממקור ישראל א, לג—לה.
- 18 ספר שני, סי' קלו.
- 19 בהקדמה ל'בית המדרש', חדר ששי.
- 20 ס' תולדות אלכסנדר: קובץ עלייד ב (1886), עמ' 8.
- 21 ממקור ישראל א, קפא.
- 22 שתי הנוסחאות הראשיות: ממקור ישראל א, קעב—קעח.
- 23 הנוסח העברי (אוקטאויינוס והורדוס מוצאים את קליאופאטרה מתה): אברהם בן דאוד, דברי מלכות בית שני (ממקור ישראל א, ריד—רטו). ראה לעיל, עמ' 36.
- 24 המקורות היהודיים-יווניים: 'איגרת אריסטיאס', ס' חיצוני; יוספוס, קדמוניות יב, ב. קטעים ורמזים בתלמוד: מס' סופרים א, ח—ט; ירושלמי מגילה א, עא, ד; בבלי, מגילה ט, א. נוסחאות עבריות-עממיות: יוסיפון. ס' הישר (ממקור ישראל א, קפז—קפט).
- 25 א) יוסף רוכש לו בחכמתו את חסד המלך (קדמוניות יג ד, ד); ב) הורקנוס עומד בנסיון, ונמצא חכם מאחיו (שם שם ו); ג) הורקנוס יודע להשיב ללעג היושבים אתו אל שולחן המלך (שם שם ט).

ביאורים והערות

- 26 אהבת טוביה לרקדנית הנכריה והולדת בנו ממנה (שם שם ו). נוסח עברי מאוחר של סיפורי יוסף והורקנוס: ממקור ישראל א, קפט—קצא.
- 27 יוספוס, קדמוניות יג ג, ב ('מקדש בובאסטיס, אלת השדה'); ציון ייסוד מקדש בובאסטיס הקדום: הירודוטוס ב, קלז.
- 28 יוספוס, מלחמות ב יג, ה; קדמוניות כ ח, ו; מעשה השליחים כא, לח.
- 29 השערת שפיגלברג, מובאת אצל אנו ליטמאן, אחרית-דבר ל'אלף לילה ולילה' כרך ו (1928), עמ' 711—712.
- 30 ממקור ישראל ב, צב—צד.
- 31 הנוסח המלא ביותר—מאמצע המאה ה' לפסה"נ; שרידי שרידים של נוסח קדום, מן המאה העשרים, מעידים על מוצא השיר 'מבראשית'.
- 32 'פתיחה' ב.
- 33 'עלילת גילגמש', עברית: שאול טשרניחובסקי (תרפ"ד), לוח יא, עמ' 90 ואילך.
- 34 שם שם, 106—107.
- 35 ודווקא לעניין המוטיבים המשותפים מוסיפה שירת גילגמש הוכחות חותכות: הנה גורם החלום המצוי בה מאד, ובצורת שבע השנים, שמודיעים עליה מראש כדי שייאספו פרי שנות השובע בממגרות (שם לוח ששי, עמ' 50).
- 36 הנזכר בתנ"ך (ישעיה כ, א) הוא סרגון אחר.
- 37 לפי אוטו ובר, ספרות הבבלים והאשורים (גרמנית), 1907, עמ' 200.
- 38 סיפור שני העורבים והאריה (אלפא-ביתא דבן סירא, ס' ז; ממקור ישראל ו, יא).
- 39 הכותרת: 'מתלי אחיקר שמה, ספר חכים ומהיר, זי חכם לברה נדן' (משלי אחיקר שמו, סופר חכם ומהיר, אשר לימד את בנו נדן).
- 40 תרגום עברי ראשון, מכלי שני, ע"י יוסף מזל, וינה תרס"ה (עם מבוא מאת מאיר איש-שלום); תרגום עברי שני, מן הנוסח הסורי, ע"י אבינועם ילין, תרפ"ג.
- 41 בבלי, בכורות ח, ב, ועוד.
- 42 לפי השערת מ"ב (עדיין לא פורסמה).
- 43 אמנם, מוסר-השכל של סיפור טוביה הוא עצם מעצמי מוסר ישראל, אשר יראת ה' היא ראשיתו ואחריתו גם יחד. ואולם יכול והגורמים הדמיוניים-פלאיים שבסיפור (התפקיד הרפואי של לב הדג, המרה והכבד וכו' וגירוש הרוח הרעה, הממיתה את חתני שרה) עדיפים בסיפור מהמוסר שלו וקדומים ממנו. על מוצאו האשורי של הסיפור תעיד אולי הזכרת אחיקר בגופו (א, כא; ב, י; יא, יז; יד, י).
- 44 ההזכרה הראשונה של נמרוד בתנ"ך (בראשית י, ח ואילך) היא כעין ראשית-יבות של מיתוס בבלי. ולמיתוס זה נמצאים המשכים, או גלגולים, באגדה היהודית: א) נמרוד לבש בגדו של אדם הראשון (ספר הישר יז; פרקי דר' אליעזר כד; זוהר, בראשית, עג, ב); הוא יסד את שנער ונעשה שליט העולם (ס' הישר יז—יח); ג) הוא הקים לו כסא כבוד לתפארת ועשה את עצמו אֵל (מד' הגדול, בראשית יא, כח); ד) ביזמתו נבנה מגדל בבל (ס' הישר כ—כא, ועוד).
- 45 סיפור מיתולוגי לבש צורה דתית.
- 46 בבלי, סנהדרין צו, א.
- 47 ר' 'מעשה אברהם': ממקור ישראל א, יז—לב.
- 48 יונה ג. ר' מדרש יונה: בית המדרש א, 99 ואילך; פרקי דר' אליעזר מג.
- 49 אלפא-ביתא דבן סירא: ממקור ישראל א, קמו ('ווי ונהי').
- 50 תרגום השבעים; נוסח עברי: יוסיפון (ממקור ישראל א, קנג—קנה).
- 51 לפי מסורת אחת היא אשתו של נבוכדנאצר: ר' ילקוט המכירי, משלי יט, ב (ממקור ישראל א, קמח—קמט).
- 52 היא הנקראת תרעתה בגמרא (עבודה זרה יא, ב).
- 53 דיודורוס ב, א—כ; ר' גם הירודוטוס א, קפד.
- 54 דיודורוס ב, כא.
- 55 הוא אסנפר של התנ"ך (עזרא ד, י), בנו של אסרחדון ונכדו של סנחריב.

ביאורים והערות

- 56 ספר א קפז.
 57 קדמוניות טז ז, א.
 58 ס' רביעי, חרוזים 55 ואילך; (ענין ה'תמורה': משנטבלו בדם שני האומללים, קיבלו פירות השקמה את צבעם האדום).
 59 מעין מחזה'פורים', הנכלל ב'חלום ליל קיץ'.
 60 פלוטארכוס, חיי אלכסנדר, סי' עג.
 61 יוספוס, קדמוניות יח, ט.
 62 יוספוס, קדמוניות כ, ב ואילך; נוסח עברי: יוסיפון (ממקור ישראל א, רכד—רכז), ר' מדר' בראשית רבה מד, י; תוספתא פאה ד, יח.
 63 בבלי, מגילה כט, א; ראש־השנה כד, ב; עבודה זרה מג, ב; אגרת שרירא, הוצ' נויבוואר, עמ' 26.
 64 מסעות בנימין, 61—64; סבוב ר' פתחיה, 12—13.
 65 סבוב ר' פתחיה, 12—13.
 66 ממקור ישראל ב, קסד—קסה.
 67 סבוב ר' פתחיה, 22, 23, 25, 27.
 68 בבלי, סנהדרין לח, א.
 69 בבלי, ברכות לא, א.
 70 או שנשתלו שם לפני החורבן: ירושלמי תענית ד, סט, ב.
 71 בסוף־דבר לתרגומו הגרמני של 'אלף לילה ולילה': כרך ו, עמ' 709—710.
 72 דיודורוס, ספר ה, 58; הירודוטוס ס' ב מד; ד קמז.—השם קדמוס, מלשון קדם, הנציח את מוצאו השמי של הגיבור.
 73 לפי שירת וירגיליוס ומקורות לטיניים אחרים.
 74 לפי סטראפון טז, חלק ב. ואולם, לפי המסורת המקובלת, היתה אנדרומידה בת מלך כוש והוצמדה לצור אשר מול חוף מזרח אפריקה.
 75 בעברית ר' מחקרו של מ. ד. קאסוטו, ב'כנסת לזכר ח. נ. ביאליק', כרך ח, עמ' 121.
 76 מחזור אגדות עוג: א) הוא ניצול ממימי המבול (תרגום יונתן, בראשית יד, יג; בבלי, נידה סא, א; ב) מן השן שנשרה לו עשה לו אברהם כורסא (מסכת סופרים כא; ג) גופו שימש חומה שניה של אדרעי בבשן (מד' תהלים קלו; ד) משה הרג אותו בקפצו עד לגובה קרסוליו שמדתם שלושים אמה (ברכות נד ב; ה) מעצמותיו שמרו כדי להתמיה בהן בני דורות מאוחרים (עדות אבא שאול: נדה סא, א).
 77 ר' ממקור ישראל א, עח—פ.
 78 פרקי דר' אליעזר לו.
 79 ר' ממקור ישראל א, לו—מ.
 80 בבלי, מגילה יד, ב.
 81 כבת איש כנעני צוינה רק בת־שוע, אשת נעורי יהודה (בראשית לח, ב).
 82 מד' בראשית רבה פה, י.
 83 מגילת רות (הסיפור הוא גילגול הסיפור על יהודה ותמר [מסקנת מי"ב]).
 84 תרגום יונתן, במדבר לא, ח.
 85 אובידיוס, תמורות, ספר ששי, חרוזים 317—381.
 86 הומירוס, אודיסיאה, שירה יא, פסוקים 582—590.
 87 שם שם פס' 593—600.
 88 אפולודורוס, ספר שני, פרק ה.
 89 הסיודוס, תיאוגוניה, 517, 746.
 90 אפולודורוס, ספר שני, פרק ה.
 91 אובידיוס, תמורות, ספר שמיני, חרוז 195 ואילך.
 92 שם שם.
 93 אפולודורוס, ספר שלישי, פרק חמישי, ה.
 94 אפולודורוס, ספר ראשון, פרק שביעי, ב.

ביאורים והערות

- 95 הסידור, מעשים וימים, חרוזים 60—105.
- 96 פסינופון, זכרונות, ספר שני, פרק א, כא.
- 97 אודיסיאה, שירה תשיעית, חרוז 116 ואילך.
- 98 עלילת מחציתה השניה של האודיסיאה להומירוס.
- 99 הוא הוא העוקץ של סיפור יוסף ואחיו—: 'ולא יכול יוסף להתאפק...'.
עלילת הטראגדיה של סופוקלס.
- 101 ממקור ישראל ג, קכה ('נפש תחת נפש'); מני קדם ג, סד ('אלקסטיס העברית').
- 102 קיצור עברי בס' 'צמח צדיק' של יהודה אריה מודינא (ממקור ישראל ו, קסא).
- 103 ממקור ישראל ה, לז.
- 104 פסיקתא רבתי, פרק מג ('כי פקד ה' את חנה'), בפירוש הפסוק 'ותהר ותלד שלשה בנים וגו' ('ש"א ב, כא).
- 105 סיפור מוצא האמאזונות אשר בפי 'פאנתזיליאה', גיבורת המחזה של היינריך פון קלייסט.
- 106 בבלי, תמיד לב, ועוד.
- 107 מוזיאוס המדקדק (המאה החמישית לסה"נ); עברית, ע"י ז. מונטגר, ירושלים תרצ"ו.
- 108 גם השיר המפורסם של שילר, שלא כבאלאדות המופת שלו, חוזר על הסיפור ברחבות.
- 109 ספר ראשון, ח—יב.
- 110 הבל, במחנה-תוגה 'גיגס' קורא לה רודופה.
- 111 לפי נוסח אחר, המובא אצל אפלטון (המדינה, ספר שני, ג), מצא גיגס טבעת-קסמים העושה את בעליה רואה ואינו נראה, ראה את יפי המלכה והתאהב בה, ואף היא השיבה לו אהבה, והוא רצח את בעלה נפש. בעבודו הדראמטי של הבל מזוגות שתי הנוסחאות.
- 112 ספר שלישי, סי' 39—43.
- 113 ועם זאת ניתן למשורר להעלותו לדרגה עוד יותר נשגבה (הבאלאדה של שילר).
- 114 למשל באחד מסיפורי-שבת: 'החייט מוקיר השבת' (ממקור ישראל ג, סד).
- 115 ספר ראשון, 23—24.
- 116 לכסיקון, ערך איביקוס.
- 117 השווה את הבאלאדה של שילר: 'עגורי איביקוס' (עברית: י. ליכטנבוים).
- 118 מעשה איבקוש (ממקור ישראל ו, קסא).
- 119 בספרו 'על מידות טובות של נשים' שבכלל ה'כתבים המוסריים' שלו.
- 120 פליגון איש תראלס (המאה השניה): ספורים מופלאים.
- 121 בשינוי נוסח: הם היו מאורסים, ואולם משהתנצרו הורי הבת, והעלם עמד בדתו האלילית, נפרדו, וקרה מה שקרה, והאלים המרומים כאילו תבעו את עלבונם.
- 122 בהסתייגות מסויימת יש איפוא להזכיר כאן גם את 'משנה מעשה חולדה ובור' (ממקור ישראל ד, רג) וגם את עלילת ה'דיבוק' בנוסחת הדראמה של ש. אנטסקי.
- 123 אפיאנוס, ספר יא, סי' נט.
- 124 מלכים א ב, יב וגו'; ר' מ. י. בן-גריון, בסתר רעם, פרק יג.
- 125 העלילה עובדה לדראמה על-ידי לופה דה ויגה, שילר ואחרים.
- 126 כדי להחזיר לעלילה את קוויה הראשיים, הושמט בקיצור, שנערך לעיל, פרט מאד מסבך: סטרטוניקה היתה אֵם: היא כבר ילדה לסליקוס.
- 127 מתוך החיבור 'על האלה הסורית' (סימן 19—25), המיוחס ללוקיאנוס איש סמוסטה.
- 128 מעין נושא זה במחזור 'הסיפורים הגסים' של פאלזאק: מעשה באציל שהפקיד את אשתו בידי ידידו הנאמן ביותר; והלה, כדי שלא להסיג את הגבול, שיקר לה, לאשה, ואמר שהוא נגוע במחלת העגבת, והיא גרתעה מפניו. בזאת אמנם שמר עליה, אך יצא לו שם רע, והנשים ברחו מפניו.
- 129 הנוסחה המקובלת ביותר היא בחלק מהספר העממי 'יוסיפון',
- 130 סופר רומאי כותב יוונית, בן המאה השלישית לסה"נ.
- 131 משל ההלך והדולב.
- 132 ר' ממקור ישראל א, פט.

ביאורים והערות

- 133 יואל ב. כהן, חיי אסף, ורשה תרי"ח.
 134 היה עבד מכווער וכבד-פה של בעל-אחוזה, אך מלא רוח חכמה ותבונה.
 135 בידי מפסימוס פלאנודס, נזיר, בן המאה הי"ד. תרגום עברי: ר' הערה 133.
 136 ר' בולטה-פוליבקה, כרך ד, עמ' 43, סימן 8.
 137 מעין אגדת האנדרוגינוס שנמסרה גם במדרש (בראשית רבה ח, א).
 138 על פי יוליוס היגינוס, משלים, סימן 75; לסינג, משלים, סימן 28.
 140/139 נגד אפיון, ספר ראשון, כב.
 141 מנשה בן ישראל, נשמת חיים ד, כא—כב.
 142 ר' משה איסרלש, תורת העולה א, יא.
 143 גדליה בן יחיא, שלשלת הקבלה, דף פה, א.
 144 שם שם, עמ' פג—פד.
 145 אברהם ביבאגו, דרך אמונה.
 146 'מס מגן עדן': ממקור ישראל א, קפו.
 147 שלוש נוסחאות עבריות: ממקור ישראל א, קסז.
 148 'במדבר בבל': ממקור ישראל ו, קמט.
 149 ס' הישר, דף קלג; נ"א: יוספוס, קדמוניות ב ט, ז.
 150 אליאנוס, ספר חמישי, סיפור טז.
 151 Fabulae Aesopicae (הוצ' האלם), סימן 108.
 152 ממקור ישראל ג, סח.
 153 שירת האניאידה, ספר רביעי.
 154 שם שם, ספר שביעי ואילך.
 155 ר' ממקור ישראל ו, קסז.
 156 ספר שמיני, חרוזים 620 ואילך.
 157 ברכיה, סימן כב; יל"ג, ספר א, ד.
 158 ברכיה, סימן מח; יל"ג, ספר ב, ו.
 159 ברכיה, סימן ד.
 160 בבלי, בבא קמא ס; יל"ג, ספר ג, ו.
 161 ר' ממקור ישראל ו, קס.
 162 ר' ממקור ישראל ו, קס.
 163 Tusculanarum, ספר חמישי, סימן 22; סימן 21.
 164 פלוטארכוס, חיי קוריולאנוס; שקספיר, קוריולאנוס.
 165 סיפור פאולינה, להלן, עמ' 164, 184.
 166 אליאנוס, ספר שביעי, סיפור מח.
 167 גיטין נו, ב.
 168 הבאלאדה 'בין שני אריות'.

פרק שני : עמי המזרח

- 1 לפי 'בדיות הסינים' (גרמנית), של ר. וילהלם, סיפור ה.
- 2 מובא בתרגום גרמני אצל חאנג וו, 105 סיפורים סיניים מעניינים, ברלין 1915, עמ' 45.
- 3 קין-קו-קיאן, סימן כ.
- 4 ר' סיפור 'אבן עזרא ויהודה הלוי' (ממקור ישראל ד, יב), 'סלסלה ותרוממך' (שם שם יט).
- 5 מעין המוטיב הזה חוזר גם בסיפור מרדכי והמן.
- 6 השוה אגדת אריון.
- 7 עד כאן מתאים הסיפור לנושא התלמודי (בבא מציעא סב, א): 'ישתו שניהם וימותו ואל יראה אחד מהם במיתתו של חברו' (בן פטורא), ו'חייך קודמים לחיי חבירך' (ר' עקיבא).
- 8 הייתי נוטה להביא בתורת השוואה את האגדה התלמודית על צרת נשמת הילדה שנקברה במחצלת של קנים (ברכות יח, ב).

ביאורים והערות

- 9 על-פי מקור הודי מעובד על-ידי גיתה בבאלאדה 'האל והבאיאדירה'.
- 10 עמ' 25.
- 11 עיבוד חפשי על פי הנוסח של מרטין בובר: דברי צ'ואנג-צ'ה ומשליו (גרמנית, 1910): 'שלש תשובות' (עמ' 73).
- 12 העיבוד המערבי, של קלאפונד, תורגם לעברית.
- 13 של גוצ'י, עובד בידי שילר, תורגם גם לעברית.
- 14 שני תרגומים לעברית מהמאה הי"ג הוציא-לאור י. דירנפורג (פאריס 1881); דוגמאות 'ממקור ישראל' ו, כט—לט.
- 15 הו"ל פ. קאסל (1891) וא. מ. הברמן (תש"ו). ממקור ישראל ה, פד.
- 16 גם חיי קלידסה משמשים נושא לסיפור עממי.
- 17 האריבהאדרה (חי במאה הששית או התשיעית), מצוטט אצל יוהנס הרטל, בדיות ההודים (גרמנית, ינה 1921, עמ' 11).
- 18 דפ' ויניציאה, קמא—קמב.
- 19 מדרש עשרת הדיברות (ממקור ישראל ה, לד—לה).
- 20 ספר הרב משה הדרשן (שם שם לה—לו).
- 21 חיבור מעשיות (ממקור ישראל ג, קכג—קכה).
- 22 ספר המעשיות מהוצאתו של מ. גסטר (שם שם קכה—קכז).
- 23 ממקור ישראל ה, לד.
- 24 שם שם לו.
- 25 לפי התרגום הגרמני של ה. ק. קלנר (ליפסיה 1895).
- 26 מסיפורי 'בן-המלך והנזיר' העברי (ממקור ישראל א, קיט—קכא).
- 27 מסיפורי 'ספר המעשיות' מהוצאתו של מ. גסטר ('הגנב מוסר את עצמו': ממקור ישראל א, קטז—קיז); מעניין, שלנוסח העברי מוקדמות המלים: 'תנו רבנן'.
- 28 הרמן וארנהאגן, אגדה הודית אחת בגילגוליה (גרמנית, ברלין 1882).
- 29 מצוטט אצל וארנהאגן, עמ' 1—2.
- 30 בבלי, גיטין סח, א—ב, והמקבילות והעיבודים: ממקור ישראל א, קד ואילך.
- 31 המוטיב כשהוא לעצמו ידוע גם לאגדה היהודית (השווה, למשל, את סיפור ר' שמואל ושלושת הגלחים, ממקור ישראל ד, כא).
- 32 מסקנתו העיקרית של וארנהאגן בספרו הנ"ל.
- 33 האגרת הראשונה אל הקוראניים יב, יד—כו.
- 34 מד' תהלים, הוציא לאור ש. בובר, לט, ב (ממקור ישראל א, ק).
- 35 קיצור נוסחת ה'אופאנישאים', המובאת בגרמנית ב'באר יהודה' ג, 264.
- 36 עמ' 46, 47.
- 37 לעיל, עמ' 108.
- 38 אחת הנוסחאות המקובלות ביותר: גרים, סימן 129 ('סיפור ארבעת האחים המלומדים באמנויות').
- 39 כגון: Rosenöl (שמן-ורדים) של Hammer (1813); Palmbblätter (עלי-תומר) מאת Liebeskind, עם הקדמה מאת הרדר (מהדורה שלישית, 1857), ועוד.
- 40 כאחד סיפור-מופת (אם כי אינו טיפוסי לספרות פרס דווקא) יוזכר גאונו ושברו של המשורר פירדוסי, אשר מלכו לא שילם לו את שכר שירתו כיאה לו, והוא ערך גלות עד ימי זקנה מופלגת, וביום בו נזכר המלך בעוללתו ואמר לתקן אותה, מת.
- 41 דניאל בגוב האריות (דנ' ו); חכמת זרובבל (עזרא השלישי, ג—ד).
- 42 קווי-העלילה הכלל-מזרחיים הם: המלך קירב את הווזיר הבלתי-ראוי ודחה את יועצו הנאמן מעל פניו; קרובתו של זה האחרון נשאה חן בעיניו והשפיעה עליו, והוא הוריד את הרע מגדולתו והעלה את הטוב משפל מדרגתו.
- 43 ר' ממקור ישראל ג, צו.
- 44 לעיל, עמ' 80.
- 45 ר' ממקור ישראל ו, יט.

ביאורים והערות

- 46 מתגלית כאן גם קירבת-מעט לענין שיבולת וסיבולת (שופטים יב, ו).
 - 47 ממקור ישראל א, נח.
 - 48 ממקור ישראל ב, ט.
 - 49 שירו של היינה ב'רומאנציר' (ספר ראשון, 'העצרא').
 - 50 ר' ממקור ישראל ו, יט.
 - 51 השווה אגדת אברהם: 'ויטע אברהם אָשׁל גדול בבאר-שבע, וישם לו שם ארבעה שערים לארבע רוחות העולם, למען כאשר יבוא הלך... ובא לו משער אשר יהיה נגד דרכו' (ס' הישר, ד"ו, מב, ב).
 - 52 יום ו', סיפור ג.
 - 53 להלן עמ' 185 ואילך.
 - 54 ר' ממקור ישראל ג, יט.
 - 55 לילה 394.
 - 56 ספר הגבורה של אדשיב ועריב (לילה 624—680).
 - 57 ר' על כל אלה במרוכז: ב. הלר, אצל פולטה-פוליבקה, כרך ה, ביחוד עמ' 372—375.
 - 58 של חרירי; המתרגם לעברית: יהודה אלחריזי.
 - 59 של חוניין בן יצחק; המתרגם לעברית: יהודה אלחריזי.
 - 60 ממקור ישראל ב, קלו.
 - 61 ממקור ישראל ב, ע.
 - 62 כגון 'מעשה של בית-המקדש': ממקור ישראל ב, קלה.
 - 63 דוגמה בממקור ישראל ו, קעו.
 - 64 ר' ספרו של יוסף מיוחס: מעשיות-עם לבני-קדם (ת"א תרצ"ח), כולל גם מעשיות ספרדיות, פרסיות ועוד.
 - 65 ספרם של שמידט וקאהלה (גרמנית): סיפורי-עם מפלשתינה, 1918.
- פרק שלישי : עמי המערב הנוצרי**
- 1 והוא עצמו יליד המיתוס האלילי. ה. גינטר (בספרו הגרמני: הלגנדה הנוצרית אשר בימי-הביניים) מוכיח ומסביר את 'זהותה של כל ליגנדה', כלומר סממניה ולשונה משותפים לעמי המערב האלילי ולעמי המערב הנוצרי, חוליית-ביניים בהן—התלמוד.
 - 2 לפי הנוסח הקדום: מעשה בשבעה צעירים נוצרים, בני העיר אפיסוס שישנו 200 שנה, מימי הקיסר דקיוס ואילך.
 - 3 ר' האגדה התלמודית על שנתו של חוני המעגל.
 - 4 'אגדת הזהב', ועוד.
 - 5 ר' ממקור ישראל ג, כד.
 - 6 למשל, אגדת בן-עזאי (ממקור ישראל ג, כג).
 - 7 מעשה ידי וולפראם פון אשינבאך (1208).
 - 8 דראמה מאת אדוארד סטוקן (1902). עלילת-הדברים מסופרת מחדש.
 - 9/10 'מעשה האהוב והצי': ממקור ישראל ו, ג.
 - 11 אחת המעשיות מיוחסת לאחד 'הורדוס, מלך רומי'.
 - 12 ממקור ישראל ג, כג.
 - 13 בבא בתרא נח, א; ממקור ישראל ג, קו.
 - 14 בבלי, שבת קיט, א; ממקור ישראל ג, סג.
 - 15 ממקור ישראל ג, פה.
 - 16 'מעשה באיש ישראל שמצא שוב את אשתו ואת בניו': לילה 477.
 - 17 'מעשה הנפרדים והנאחדים שוב': ממקור ישראל ה, י.
 - 18 ר' ממקור ישראל ו, לא.
 - 19 מד' תנחומא נח, יג; מד' משלי כג, כט (ממקור ישראל א, טו).
 - 20 הבשורה על-פי לוקס, פרק טו.

ביאורים והערות

- 21 מסיפורי־העם שלו, בשם 'שני הזקנים'.
- 22 מעובד על־ידי שאמיסו לבלאדה: Die Kreuzschau (1833).
- 23 'ויקה אברהם את עצי העולה—כזה שהוא טוען צלובו בכתפו' (בראשית רבה נו, ג).
- 24 מפורסם על־ידי עיבודו של גוטפריד קלר: 'אבגניה', הראשונה ל'שבע הליגדות'.
- 25 פרחי פראנציסקוס הקדוש, סימן 34.
- 26 מכלל 'אגדת הזהב'.
- 27 מתוך 'אגדת הזהב'.
- 28 בבלי, שבת מט, א (סיפור עברי).
- 29 בבלי, מעילה יז ב; הנוסחאות המאוחרות בממקור ישראל ג, קיב—קטו (בר תמליון הוחלף כאן ב'שדה' שלמונית וב'אשמדאי').
- 30 אגדת בארתולומיאוס הקדוש.
- 31 בקרב החוקרים רווחת דעה הפוכה (ר' ב. הלר, אנציקלופדיה יודאיקה, בר־תמליון).
- 32 אחת מאגדות 'ספר התוכי', ועוד.
- 33 גדליה בן יחייא, שלשלת הקבלה, כז (ממקור ישראל ב, עז).
- 34 סידור רב עמרם גאון.
- 35 אגדות הזהב.
- 36 שתי נוסחאות: ממקור ישראל ב, עא—עו (השורש ההיסטורי: מוצאו היהודי של האפיפיור אנקליטוס השני, מהמאה הי"ב).
- 37 אגדות הזהב; גם ספר בפני עצמו.
- 38 במדבר, פ' בלק, פינחס (סיפור 36).
- 39 שמואל ב כד (סיפור 6).
- 40 מלכים א יב (סיפור 7).
- 41 דפוס ראשון, בחיי המחבר: ויניציה 1600.
- 42 כ"ב סיפורים מובאים בממקור ישראל ו, עמ' צח—קב, קמט—קנא, קנט—קסב, קסט—קע.
- 43 דפוס ניו־יורק תרנ"ט, עמ' 69—70 (ממקור ישראל ו, קב).
- 44 אגדת 'מתיא בן חרש' ומקבילותיה.
- 45 עמ' 38 (בוקאצ'ו, יום ד, סיפור ט).
- 46 יום ו, סיפור ז.
- 47 לעיל, עמ' 126.
- 48 המקורות של הדיקאמרונה (גרמנית), וינה 1869.
- 49 ההשערה כי ה'גיסטה' השפיעו על ב', לא הוכחה.
- 50 ראה בפרוטרוט להלן, עמ' 210.
- 51 מעשה המלך אוהב הנשים (עושה פלא ג; ממקור ישראל ה, פ—פד); מקבילה עברית מיוחדת למשל הארוחות השוות, בסיפור 'אשת האומן', מן הסיפורים החיצוניים המיוחסים לשלמה (ליקוטי מעשיות; ממקור ישראל א, קכא—קכו).
- 52 מובא אצל משה סטבסקי, הכפר הערבי.
- 53 El Libro de los enxiemplos del Conde Lucanor et de Patronio
- 54 Novelas ejemplares
- 55 בין עלילותיו, למשל, סיפור אהבתה ומותה של רחל היהודיה, שוכבת־חיקו של מלך קשטיליה.
- 56 Cent Nouvelles Nouvelles
- 57 מחברות עמנואל, שער יד (ממקור ישראל ה, פו—צג).
- 58 משל הקדמוני, שער ב (ממקור ישראל ה, צח—קב).
- 59 Histoires, ou Contes du Temps passé avec des Moraliés, 1697
- 60 ממקור ישראל ה, סב (מסיפורי ה'מעשה־בוך' שביהודית).
- 61 פולטה־פוליבקה, כרך ד, עמ' 4.
- 62 פולטה־פוליבקה, כרך ד, עמ' 8.
- 63 פולטה־פוליבקה, כרך ד, עמ' 429—430.

ביאורים והערות

- 64 ממקור ישראל ה, סב.
65 ממקור ישראל ג, צו.
66 'כיבוד אב': ממקור ישראל ג, סו; 'השיכור ובניו': שם שם סח.
67 מדרש קוהלת רבה א, ב: 'בן שנה דומה למלך, בן שנים ושלוש דומה לחזיר וכו'.'
68 ר' להלן, עמ' 207.

סוף דבר

- 1 את השירים שנשתמרו צירף לכלל אפוס החכם הפיני אליהו לינרוט 1802—1882; מבחר השירה תורגם לעברית בידי שאול טשרניחובסקי.
2 אוסף המופת: קאראדשיטש, אגדות עם של הסרבים, 1821.
3 שני האוספים החשובים ביותר: של דאל (1846), ושל אַפֶּאָנאסייב (1854).
4 כרך ה, עמ' 163—193.
5 ברלין 1910 (גרמנית).

חלק שלישי : אגדות ישראל

פרק ראשון : אגדות המקרא

- 1 בכללותה—אולם השווה את האמור לעיל (עמ' 77) בדבר אופיה ה'משולש'.
2 'ובניהו בן יהוידע... הפה את הארי בתוך הבור ביום השלג' (שמואל ב כג, כ)—איכא דאמרי, דתנא סיפרא דבי רב ביומא דסיתוא' (ברכות יח, ב).
3 המקורות: בבלי, תענית כא, א; ירושלמי, פאה ח, כא, ב ועוד; העיבוד: חבור יפה, עמ' 8 (ממקור ישראל ג, לה).
4 מדרש עשרת הרוגי מלכות, ועוד; ממקור ישראל ג, ז.
5 מ. י. בן-גוריון, הגורן י, עמ' 5.
6 פירארה שי"ד, סי' ב; העתקות: ס' המעשיות לאלעזר עראקי, בגדה, סי' כ; ממקור ישראל ג, ג—גה.
7 ירושלמי, ברכות ט, דף יג, ב. מקור המקור הזה: קטע בתוספתא נידה ה, יז.
8 שמואל ב כא, יט (נוסח אחר: דברי-הימים א כ, ה); יש מהחכמים האומרים, כי דויד ואלחנן אחד הם (התרגום ורש"י לשמואל ב, שם).
9 השווה ההופעה בסנה (שמות ג, ה) ודברי שר צבא ה' אל יהושע (יהושע ה, טו).
10 השווה סיפור אליהו והאלמנה בצרפת (מלכים א, יז), סיפור אלישע והאלמנה האלמונית והאשה בשונם (מלכים ב, ד).
11 ספר הישר: יהושע י, יג; שמואל ב א, יח. ספר מלחמות ה': במדבר כא, יד.
12 בראשית ו, א—ד. פירוט המיתוס בספרות הגנוזה (ספר חנוך, ו ואילך).
13 לשמואל ב סי' יט, שאלה ב.
14 Das Märchen im alten Testament, עמ' 16 ואילך.
15 הפירוש המסורתי הוא אחר: שלמה חיבר ספר רפואות (רש"י למלכים א ה, יג).
16 שם, פסוק יב.
17 רש"י לה, יב.
18 'אשה בכל אלה לא מצאתי' (קוהלת ז, כח): מחזור 'משלים של שלמה המלך' (ממקור ישראל א, קטו); 'שלח לחמך על פני המים' (קוהלת יא, א): אלפא-ביתא דבן סירא (שם שם ו, ט); 'טוב ארוחת ירק... משור אבוס...' (משלי טו, יז): מדרש משלי (שם שם א, קח).
19 אחת הנוסחאות המערביות: מעשה בחייט אמיץ-הלב. לעיל, עמ' 137.
20 גרים, סימן 181.
21 אגדת אדיפוס, לעיל, עמ' 64, 90.

ביאורים והערות

- 22 גרים, סימן 89.
 23 בן-הדור העשירי: ממקור ישראל א, נח.
 24 הומירוס, אליאדה ו, 155 ואילך.
 25 מערכה רביעית, מעמד ג' ואילך.
 26 ליוויס, ספר א, ט—יג (ר' ממקור ישראל ו, קסו).
 27 בנוסחאות המזרחיות מדובר על שתי נשים אלמנות מבעל אחד, ולזאת אשר בנה מת עליה היתה גם סיבה חומרית-ארצית להתחפש כאם הילד החי: כי אלמנה, שאין לה ילד, אין לה חלק בירושה; ואילו ה'זונה', גם אם נניח שמלה מקראית זו לא בכל מקום תציין את הפרוצה, אינה בדרך כלל נציגת האמהות, וזכויות אשת-איש ודאי שאין לה (ר' על כל אלה: גונקל, שם, עמ' 145).
 28 השווה גם את הפסוק 'שופך דם האדם, באדם, דמו יישפך' (בראשית ט, ו) ואת המדרש המוסב על הפסוק הזה (ממקור ישראל ג, סט). גונקל (שם, 109—110), בעל ההשערה הנ"ל, מוסיף ומציין, כי אותה פעולת הנקם של הדם הנקי השפוך תבוטל על-ידי כיסוי הדם בעפר, והוא מזכיר, בין השאר, את לשונו של יחזקאל (כד, ו—ח): 'אוי עיר הדמים... לנקום נקם נתתי את דמה... לבלתי הכסות'.
 29 גונקל מעיר כאן על אגדה יוונית חיצונית (אפולודורוס, ספר שני, פרק ב, סימן ה, ז): המלך פטירילאוס זכה לחיי נצח על-ידי שערת זהב אשר על ראשו; ובתו, מאהבתה לאחד ממתנגדי אביה, מרטה את השער, והוא נפל מת.
 30 אגדת השמן, למשל, ר' לעיל, עמ' 57.
 31 אני מקשר שני מוטיבים מקוטעים אשר בסיפור אבימלך (שופטים ט): העם מתקרב, והאויב אינו מרגיש בו (פסוק לו), וכריתת הענפים (פסוק מח).
 32 מערכה ה, מעמדים ה—ו.
 33 'המדהבה'.
 34 התמודדות הקטור ואיאפס: אליאדה, שירה ו.
 35 שחנמה: אגדת מלחמת י"ב הגיבורים.
 36 ויטיג, ידיד דיטריך לשעבר, הרג את אלפארט העלם, ודיטריך ניסה לנקום נקמתו מוויטיג.
 37 שמואל א כח. ר' מ. י. בן-גריון, בשדה ספר ג, נו.
 38 מ. י. בן-גריון: בסתר רעם, פרק יג.
 39 קוהלת א, יב ואילך; אגדת שלמה ואשמדאי (ממקור ישראל א, קד).
 40 פולטה-פוליבקה ב, קיב ואילך.
 41 אשמדאי ובניהו (ממקור ישראל א, קב—קג), ועוד.
 42 את הפירוש הזה שמעתי מפי יהושע ברטונוב.

פרק שני : האגדה היהודית בלשון יוונית

- 1 ביחוד הספר העברי-עממי המתייחס על יוסף—יוסיפון.
- 2 עיבוד עברי: יוסיפון (ממקור ישראל א, קנג).
- 3 עיבוד עברי: יוסיפון (שם א, קנד).
- 4 נוסח עברי: ירחמאל (שם, קג).
- 5 בראשית לח, כד—כה (בצירוף הפירושים המדרשים).
- 6 כך בנוסחת ירחמאל (ממקור ישראל א, קנב).
- 7 ממקור ישראל א, קמח.
- 8 עזרא השלישי, פרק ג—ד; ממקור ישראל א, קנה.
- 9 שלוש נוסחאות עבריות: ממקור ישראל א, קצג ואילך.
- 10 מקביל גם הניגוד שבין הצדיק המצדיק עליו את הדין ובין האשה המטיחה דברים כלפי מעלה וכלפי בעלה (איוב ב, ט—י; טוביה ב, יט—כג).
- 11 מ. י. בן-גריון הביע את ההשערה, כי בנוסח היסוד של הסיפור לא היה מלווה את הבן אלא הכלב הנאמן (ו, א, יא, א), וכל עניין המלאך הוא הוספה.

ביאורים והערות

- 12 שתי נוסחאות עבריות הוציא לאור מ. גאסטר, לונדון 1897.
- 13 האחים נקראים במסורת הנוצרית 'המכבים' ואמם—'מכבית' (כהנא ב, קצח—קצט), ואמנם גם ביהודית קיים מחזור אגדות מיוחדות ל'בני חשמונאי' (ר' ממקור ישראל א, רא—רב), בלי התחשבות יתירה עם העובדות ההיסטוריות.
- 14 ממקור ישראל א, רב.
- 15 פסיקתא רבתי מג; חיבור מעשיות (ממקור ישראל א, רד).
- 16 ר' ממקור ישראל ו, מג—מז.
- 17 נוסח עברי: יג, יז—יח.
- 18 נוסח עברי: יג, ב—ג.
- 19 פרק ד, יג ואילך (תרגומו של א. קמינקא).
- 20 כהנא, ספר ב, עמ' א ואילך.
- 21 אגרת אריסטיאס א, שא—שכא; בעקבותיו: יוסיפוס, קדמוניות יב ב, יג.
- 22 ממקור ישראל א, קפו.
- 23 ספר ב, פרק ז (בתרגומו של י. פלש).
- 24 ר' ממקור ישראל א, נה.
- 25 פרק ו, מג—מז (בתרגומו של אברהם כהנא).
- 26 ספר א, פרק א, ה (בתרג' של י. נ. שמחוני). לשון הקדמוניות (יב ט, ד) היא פחות אופיינית.
- 27 מלחמות א, כב, ד—ה; קדמוניות יז יג, ד.
- 28 בבלי, בבא בתרא ג—ד.
- 29 יוסף גם מדגיש בדרכו השכלית את ההפרזה שבאהבת המלך אל המתה לא פחות מאשר אל האהובה החיה.
- 30 ר' גרים, אגדות הגרמנים, סימן 458.
- 31 מלחמות ב ז, ד; קדמוניות יז יג, ד.
- 32 ממקור ישראל ד, קפג.
- 33 מלחמות א ג; קדמוניות יג יא; יוסיפון (ממקור ישראל א, רה).
- 34 קדמוניות יח ו, ז, יט ה; ממקור ישראל א, רכא.
- 35 קדמוניות יד ב, א; ממקור ישראל א, רט.
- 36 גיטין נה, ועוד.
- 37 מלחמות ב יח, ד; ממקור ישראל א, רכז.
- 38 מלחמות ג ח.
- 39 מישחק־ילדים ידוע של ציון הנותר במניין נקרא במערב 'משחק יוסף'.
- 40 מלחמות ג ח, ט; ד י, ז. סוויטוניוס, חיי אספסיאנוס ה, ו.
- 41 גיטין נו, א.
- 42 ממקור ישראל א, נג.
- 43 סיפור השקטת הסער, הבא בחיי ישו להוכיח גדולת האיש וחוסר אמוני בני־לוייתו (מרקוס ד, לה—מא; מקבילות).
- 44 נס ההחיאה (מלכים א יז; מתי ט, יח).
- 45 נס הזנת האלפים (מלכים ב ד, מב; מתי יד, יז).
- 46 בראשית לז, כח; מד' אלה אזכרה, פתיחה.
- 47 ממקור ישראל א, כו.
- 48 מד' משלי ט, א—ב; מד' אגדה, ויקרא כא, ה.
- 49 מרכוס ו, יז—כט; מתי יד, ג—יב; ממקור ישראל א, רית.
- 50 לעיל עמ' 59; וראה גב פסחים ג, ב: 'עולם הפוך ראיתי, עליונים למטה ותחתונים למעלה'.
- 51 שמות רבה מו, ד.
- 52 דברים רבה ב, כד.
- 53 להלן, עמ' 190.

ביאורים והערות

פרק שלישי : האגדה בתלמוד ובמדרש

- 1 כך בתרגום יונתן לבראשית ב, ט.
- 2 בראשית רבה טו, ז; שם, כ, י.
- 3 תרגום השבעים; תרגום אונקלוס; המדרשים והפירושים לבראשית ד, ח.
- 4 ספר הישר; פרקי דר' אליעזר כא; מד' בראשית רבה כב; מד' אגדה לבראשית ד.
- 5 ממקור ישראל א, י.
- 6 פרקי דר' אליעזר, פרק יא.
- 7 ר' אברבנאל לפסוק זה, שאלה ח.
- 8 חולין ס, ב; פרקי דר' אליעזר ו, ועוד.
- 9 ממקור ישראל א, ד—ה.
- 10 תהלים סא, ז; ר' פרקי דר' אליעזר יט.
- 11 ר' אבות דר' נתן, פרק כא.
- 12 ברכות ג, א.
- 13 ממקור ישראל א, קד.
- 14 היה, למשל, מי שהביא נימוקים חותכים לקדמות התוספתא על המשנה.
- 15 כגון סידרת אגדות הנשים שהמתינו שנים על שנים לחזירת בעליהן מבית המדרש, המכונסת בבבלי כתובות סב, ב.
- 16 ראה תענית ח, א: 'א"ר אמי, בא וראה כמה גדולים בעלי אמנה. מניין? מחולדה ובור. ומה המאמין בחולדה ובור כך, המאמין בהקב"ה על אחת כמה וכמה'. (סיפור חולדה ובור, מסיפורי המופת של אגדת ישראל, מובא אך בפירושים: רש"י, תוספות).
- 17 סנהדרין לב, ח.
- 18 ראה יעקב לוי, זלון לתלמודים, ערך 'ממשל'.
- 19 בספר היובל להרמן כהן (גרמ'), עמ' 720.
- 20 תנחומא, בובר, וארא (עמ' 20).
- 21 בבלי, סנהדרין צח, ב.
- 22 י. שירמן, אנציקלופדיה 'אשכול' (גרמ'), ערך: Fabel.
- 23 מני קדם, חלק שלישי, עמ' נח.
- 24 בבא בתרא ג, ב.
- 25 לעיל, עמ' 164.
- 26 ירושלמי, שבת ו, ז, ד.
- 27 בקיצור במסכת אבות דרבי נתן, פרק ב; בהרחבת־מה בנוסח השני של אבות דרבי נתן, פרק יב.
- 28 ממקור ישראל ג, יא—טז.
- 29 סנהדרין לח—לט; קוהלת רבה א, ד.
- 30 ילקוט שמעוני, וארא, סי' קפב.
- 31 בבלי, ברכות סא, ב.
- 32 קוהלת רבה ה, יד.
- 33 כשקיבל עליו, בשליחות החיות, לפייס את האריה (משל ארמי: בראשית רבה עח, ז).
- 34 למשל באחד מסיפורי 'משלי סינדבאד' (סיפור שלישי: 'היה איש כובס בגדים וכו'').
- 35 ר' אגדת פלוני הכובס, שזכה לחיי עולם הבא (כתובות קג, ב).
- 36 אני מציע את הפתרון 'משלי־כבשים' (כי הכיבשה כשועל היא מגיבורי משל החי ומציינים את שתי הקצוות: התחכמות ערמומית ותום גמור). השווה במדרש גופו נסיון לתיקון בכיוון הפוך: 'אף על פי שכתוב כבשים (במדבר כח, ג) אנו קוראים כבשים וכו' (מדרש ילמדנו, מובא ב'ערוך, ערך כבס).
- 37 סוכה כה, א.
- 38 שיחת מלאכי־השרת לא נזכרה במקור זה, אך נראה ברור, כי חסר כאן סוג המשלים.
- 39 ר' א. קמינקא, כתבי ביקורת היסטורית, עמ' 37.

ביאורים והערות

- 40 א"ר תנחומא: מעשה בתמרה אחת וכו' (מעובד בידי היינה ב'אינטרמיצו' הלירית, ס' השירים).
- 41 יל"ג, משלי יהודה, ספר א, ב; בגמרא (שם שם) מובאת רק ההתבוננות הישרה במעשה הטבע: הקנה אין הרוחות מזיזות אותו ממקומו, ואילו הארז—נשבה בו רוח דרומית, עוקרתו והופכתו.
- 42 עברית: בראשית רבה ה; מדרש אלה אזכרה, פתיחה. עיבוד: יל"ג שם, ספר ב, יב.
- 43 הוא נכלל במשלי אסף; גם רמז לו במשלי אחיקר.
- 44 לפי מחקרו של י. יעקובס (באנציקלופדיה היהודית-אנגלית, ערך 'משל'), שמונה ושלושים משלים בתלמוד ובמדרש ורק לששה מהם לא מצא מקבילות במשלי היוונים וההודים.
- 45 עברית: בראשית רבה פג, ד.
- 46 עברית: ספרי, במדבר, קנז.
- 47 סנהדרין לח—לט; רש"י.
- 48 תשובות, סי' ל.
- 49 בראשית רבה ק, ז.
- 50 Die Königsgleichnisse im Midrasch, בריסלוי 1903.
- 51 בראשית רבה ה, א; מובא גם בילקוט.
- 52 רש"י: בסודרים שעל ראשם, שמסירין אותן מראשם מפני כבוד המלך, כמנהג ארץ אדום.
- 53 דיירים.
- 54 הוא אנאכרוניזם; הרי כוונת הנמשל למבול, שקדם לדור הפלגה.
- 55 מדרש ילמדנו (בית המדרש ו, 82). הנמשל: יוסף, שאחיו ביקשו להרוג אותו ואח"כ נתפרנסו בכוח חכמתו. אין קשר בין המשל לנמשל.
- 56 במדבר רבה ח, ב (ומקבילות). הנמשל: טובה יתרה נחזיק לגר, שהניח אומתו ובא לחסות בצלם של ישראל. הנמשל עושה את המשל מחובבם ביותר.
- 57 איכה רבה ג, ח. הנמשל: 'כל המתפלל עם הציבור וכו'.' אין קשר.
- 58 שמות רבה כז, ג. הנמשל: יתרו, שעשה תשובה ונמלט מעונשו של אלהים. אין קשר.
- 59 דברים רבה ט, ד. הנמשל: משה, קילס את הקב"ה בהן (הן לה'... השמים ושמי השמים) ובהן (הן קרבו ימים למות) גזר עליו הקב"ה מיתה. יש התאמה, אבל אין קשר.
- 60 שמות רבה כא, ה. הנמשל: ישראל ואלהים ושעבוד מצרים. התאמה גמורה.
- 61 דברים רבה ב, טז. הנמשל: ישראל ואביו שבשמים. המשל והנמשל ידועים גם מתוך הברית החדשה.
- 62 תנחומא, בובר, בשלח, ח. הנמשל: פרעה מלך מצרים ספג מכות, ולסוף נאלץ לתת לבני־ישראל לצאת.
- 63 באחת מנוסחאות הפאנטצ'אטאנטרה (י. הרטל, אגדות ההודים, גרמ', 1921, עמ' 59).
- 64 סנהדרין צא, א, ומקבילות. הנמשל: גוף ונשמה. אין קשר.
- 65 ממשלי אסף.
- 66 תנא דבי אליהו ד; ילקוט שמות א, סי' שצא. הנמשל: משה הציל את ישראל בתפלתו, והאלהים הודה לו. אין קשר.
- 67 בראשית רבה יט, יט, ומקבילות. הנמשל: חוה, האלהים, הנחש. יש קשר; יתר־על־כן, בחירת הנמשל מעידה על אגדת חוה והנחש, שקירבה עלילתית בינה ובין הבדיה הבינלאומית הנ"ל.
- 68 נוסח עברי־עממי מאוחר: 'פתחו של גיהנום' (ממקור ישראל ה, קמז).
- 69 פסיקתא רבתי, הו"ל מ. איש־שלום, פרק ל, קמא, א. הנמשל: אלהים וכנסת ישראל. אין קשר.
- 70 הנוסח המפורסם ביותר, 'נשי וויינספרג', היסטוריה גרמנית מן המאה הי"ב, נרשם ב'אגדות הגרמנים' של האחים גרים, סימן 493.
- 71 שיר השירים רבה א, ל'נגילה'.
- 72 ברכות יג, א.
- 73 בבא קמא נ, ב.
- 74 משנה, מגילה ד, י, ומקבילות.
- 75 ברכות ב, א.
- 76 תענית כב, ב.

ביאורים והערות

- 77 שמות רבה לא, ח.
- 78 שם כב, כז.
- 79 תמיד לב, א (אגב, סיפור ארמי, שצויין בפתיחתו בשם העברי מעשה).
- 80 סופרים א, ז.
- 81 ברכות יח, ב.
- 82 פסיקתא דרב כהנא יא; ממקור ישראל ג, עה.
- 83 שבת לא, א. ממקור ישראל ג, טז.
- 84 שבת נג, ב.
- 85 ירושלמי, שבת ו, א.
- 86 שבת קכז, ב.
- 87 פסיקתא רבתי יד, דף נו, ב.
- 88 שם שם, עמ' א.
- 89 ירושלמי, עבודה זרה ב, מא, א.
- 90 הסיפור הקלאסי על הלל והגר. נמסר גם על ר' עקיבא (אבות דרבי נתן, גוסס ב, כו).
- 91 תוספות, עבודה זרה י, ב (ממקור ישראל ג, ג).
- 92 כתובות כד, א.
- 93 יומא לה, ב.
- 94 אבות דר' נתן ו (ממקור ישראל ג, ט).
- 95 כתובות סב—סג.
- 96 תענית כד—כה.
- 97 בבא מציעא פד, א.
- 98 תענית ז, א.
- 99 שבת ל—לא.
- 100 מגי קדם, חלק שלישי (ליפסיה תרפ"ד).
- 101 אבות דרבי נתן ועוד; ממקור ישראל ג, ט.
- 102 תענית כא, א, ועוד. ממקור ישראל ג, לה.
- 103 נדרים סב, א, ועוד; ממקור ישראל ג, כב.
- 104 כתובות סז, ב.
- 105 סיפור חיצוני. ממקור ישראל ג, פג.
- 106 חולין ז, א—ב.
- 107 סיפור חיצוני. ממקור ישראל ג, כג.
- 108 מנחות מד, א; ממקור ישראל ג, עב.
- 109 בבלי, קידושין מ, א.
- 110 אבות דרבי נתן, גוסס ראשון, א, טז, ועוד.
- 111 שבת קכז, ב, ועוד.
- 112 תענית ז, א—ב.
- 113 ירושלמי, סוטה א, טז ד (ממקור ישראל ג, יח—יט).
- 114 מגילה כז, ב.
- 115 ממקור ישראל ג, סה.
- 116 כתובות עז, ב (ממקור ישראל ג, קלא).
- 117 חולין ז, א.
- 118 ברכות יח, ב.
- 119 נדרים ט, ב.
- 120 גטין נה, ב.
- 121 פתיחת סיפור תלמודי: בבא מציעא פד, א.
- 122 שבת נג, ב.
- 123 ברכות ה, ב. לפי גוססת 'ספר האגדה'; שני הפתגמים המצוטטים לשונם עברית במקור.

ביאורים והערות

פרק רביעי : סיפורי עם ישראל מימי הביניים ואילך

- 1 ספר הישר, דפוס ויניציאה, דף ה. ממקור ישראל א, רלב—רלג.
- 2 הדרשות בישראל, עמ' 69, 70 (המהדורה העברית).
- 3 ד"ו מא—מב (ממקור ישראל א, לה—לו); גוסח אחר: פרקי דרבי אליעזר ל.
- 4 ד"ו לו—לו (ממקור ישראל א, לו—לט).
- 5 עמ' 82.
- 6 ד"ו, הקדמה, דף ו (ממקור ישראל א, קפח—קפט).
- 7 מלחמות ב כ, ג.
- 8 הוציא-לאור תם בן יחייא, קושטא ר"ע.
- 9 הוציא-לאור אברהם קונאט, מנטובה (הדפסה חדשה: גינצבורג וכהנא, ברדיטשוב תרנ"ו-תרע"ג).
- 10 הדרשות בישראל, עמ' 69, 325 (המהדורה העברית).
- 11 מן המאה הדי, כתוב לטינית.
- 12 ממקור ישראל א, קנה.
- 13 ממקור ישראל א, קעד.
- 14 ממקור ישראל א, קסו.
- 15 ממקור ישראל א, קסח, קע.
- 16 ממקור ישראל א, רט.
- 17 ממקור ישראל א, רטו.
- 18 ממקור ישראל א, ריו.
- 19 ממקור ישראל א, ריט.
- 20 ב. הלר, ב'אשכול' (אנציקלופדיה ישראלית), כרך ב, 762.
- 21 ממקור ישראל א, סח.
- 22 ממקור ישראל א, יד.
- 23 ממקור ישראל א, ז—ח.
- 24 ממקור ישראל א, ה.—מלחם, משרידי מיתוס עברי חוץ-מקראי, מקביל לעוף פניכס של האגדה היוונית, שנשרף וקם לתחיה.
- 25 ממקור ישראל א, ה—ז.—מקור המשל ב'קלילה ודימנה'.
- 26 ממקור ישראל ו, ט.
- 27 ממקור ישראל ו, יא.
- 28 ממקור ישראל ג, קל.
- 29 ממקור ישראל ה, קעח (מסיפורי אליהו).
- 30 ממקור ישראל א, קמג.
- 31 ממקור ישראל א, קמו.
- 32 נסים בן יעקב בן נסים אבן שהין, איש קירואן (תוניסיה), כתב עברית וערבית, מת ב'1040. בין תלמידיו היה ר' שלמה בן גבירול. עברית כתבו עליו: שי"ר, ביכורי העתים יב, 56 ואילך; א. הרכבי, תהלה למשה, עמ' 9 ואילך; ש. א. פוזנסקי, אנשי קירואן, 41.
- 33 והכוונה לישועה מצער וצרה; הספר נועד להיות כוס תנחומין לחותנו של ר' נסים, ר' דונש, ששיכל את בנו.—דפוסים ראשונים: קושטא 1519, ויניציאה 1643, פיררה 1656; קיצור, בשם ליקוטי המעשים, וירונה 1648.
- 34 הרכבי, שם. כתב-יד, המקור נמצא בשנת 1896.
- 35 המחבר גם מגלה את כוונתו ומציין את מקוריו בדברים שהם מעין הקדמה ובאו בספרו אחרי הסיפור הראשון (אשר יתכן כי הוא נוסף), וזו לשונן: 'ואני זוכר בספר זה מה שידעתי ועמדתי מראיות ומעשים והגדות על כל מי שהיה בצרה ונושע ממנה והרויח לו הקב"ה, ואע"פ שהם מעשים מעטים, ואחדים מישראל; וכן אזכור עוד מה שאירע לכלל ישראל צרה וצוקה והושיעם הקב"ה—זולתי מה שהוא במגילת ספר אסתר ומגילת חשמונאי ובארבע ועשרים ספרים מהתל-אות והצרות שעברו עליהם ונושעו מהן, לפי שהן גלויות וידועות לכל אדם'.

ביאורים והערות

- 36 'סלע מדינה, שהוא חצי דינר' (רש"י).
- 37 ב'ממקור ישראל' הובא נוסח אחר.
- 38 ר' ממקור ישראל א, ס.
- 39 ממקור ישראל ו, צח.
- 40 ממקור ישראל ג, סז.
- 41 ממקור ישראל ג, פח.
- 42 מדרש משלי לא (ממקור ישראל ג, מב); להלן, עמ' 190.
- 43 על-פי מקורות שונים במדרשים קטנים (ממקור ישראל ג, לא—לג).
- 44 קידושין סא, א (מעשה השטן שהתחפש כאשה ואמר לפתות את ר' מאיר), לפי השערת פרלס, מובאה ב'באר יהודה' א, 369.
- 45 סנהדרין לא, ב.
- 46 שער ההוצאה המלאה (1924): ס' המעשיות. כולל אגדות וסיפורים מתוך קובץ ישן נושן.
- 47 גאסטר סבר, כי האוסף קדם גם את התלמוד ושייך לתקופת התנאים, שאליה הוא מתייחס גם על האמת. ואמנם, גיבורי הסיפורים הם, רובם ככולם, מן החכמים הראשונים, או מגיבורי המקרא. ואולם מ. י. בן-גריון הוכיח (באר יהודה א, 365) כי לעיני המאסף האלמוני היו גם הירושלמי וגם הבבלי, ושלפרקים הוא מתווך בין נוסחותיהם או מעבד אותן לנוסח מתוקן משלו. ואולם באחת ודאי צדק גאסטר: האוסף שימש מקור, או אחד המקורות לרבנו נסים.
- 48 מר יהודה פריס-חורב, חוקר המדרשים, מסר לי בעל-פה כי מצא את כל סיפורי-המעשיות ב'מדרש הגדול' (הוא בחלקו עד היום כתב-יד), כשהם פזורים על חמשת חומשיו.
- 49 סימן רעא.
- 50 כגון 'הגנב מוסר את עצמו'.
- 51 סימנים 5, 6, 62, 279.
- 52 סימן רנא; ממקור ישראל א, קצג.
- 53 ממקור ישראל ג, סז.
- 54 ר' בולטה-פוליבקה ד, 394.
- 55 מוצא וציר עלילת 'הנפרדים ונאחדים שוב' (ממקור ישראל ה, י).
- 56 השווה את הסיפור על ר' מאיר ויהודה איש ענתות (ממקור ישראל ג, קכא).
- 57 ר' ב'ממקור ישראל', שם.
- 58 שבת קנב, ב.
- 59 דפוס ראשון: פירארה שי"ד. העתקות: בית-המדרש א, 62 ואילך; אוצר מדרשים ב, 450 ואילך.
- 60 ממקור ישראל ה, ג.
- 61 ר' רש"י לבמדבר ה, יג. ממקור ישראל ג, ע.
- 62 כינוסם לפי הסדר הזה—ב'ממקור ישראל', כרך ב (סיפורי גבורה, ספר שני), תרצ"ט.
- 63 בסדר זה מובאים ב'ממקור ישראל' ד (תש"ג) כשבעים אגדות 'ראשונים ואחרונים' (ספורי אמונה, ספר שני, מחזור ראשון).
- 64 'החכם והשר' (שלשלת הקבלה, ועוד; ממקור ישראל ב, פח—פט).
- 65 'אבן טובה' (שלשלת הקבלה; שם ד, יח—יט).
- 66 'מיתת משוררים', סיפור שני (שלשלת הקבלה ועוד; שם ב, ע—עא).
- 67 'אבן עזרא ויהודה הלוי' (שלשלת הקבלה, ועוד; שם ד, יב—יג).
- 68 ר' ממקור ישראל ב, יח—כא.
- 69 'אגרת תימן'. ר' שם ב, ל—לא.
- 70 מסעות רבי בנימין. ר' שם, ב, כז—כח.
- 71 'חוות יאיר', סימן ס. ר' שם ד, סד.
- 72 ר' שם ד, סו ('הנאמנת').
- 73 ר' שם ד, סב—סג ('הצורה שנשתנתה').
- 74 מ. י. בן-גריון, חוקים וספרים, עמ' קמא ('רומנים נושנים').
- 75 ממקור ישראל, מפתח המקורות, סימן 132.

ביאורים והערות

- 76 ממקור ישראל, מפתח המקורות, סימן 90.
- 77 ממקור ישראל, מפתח המקורות, סימן 192.
- 78 שם שם, סימן 85.
- 79 שם שם 234.
- 80 שם שם 173.
- 81 שם שם 204.
- 82 שם שם 211.
- 83 שם שם 246.
- 84 שם שם 250.
- 85 שם שם 251.
- 86 'יהודי אני ויהודי אהיה': שבט יהודה, ה"ל ויגד, 90 (ממקור ישראל ב, קיא).
- 87 בית-המדרש ד, 145 ואילך; אוצר מו"רשים ב, 531 ואילך.
- 88 'על הבאר' (ממקור ישראל א, ט); 'החמונה' (שם, סב).
- 89 נכתב בסוף המאה ה"א. תרגום עברי: יהודה אבן תבון.
- 90 דפוס ראשון: קושטא של"ז. הוצאה מדעית, ע"י ישראל דוידזון, ניו-יורק תרע"ד.
- 91 דפוס ראשון: שונצין, ר"מ. ממקור ישראל, מפתח המקורות, סימן 159.
- 92 דפוס ראשון: מאנטובה שי"ז.
- 93 סימן כו; ממקור ישראל ו, לה.
- 94 סימן פ; ממקור ישראל ה, פו.
- 95 דפוס ראשון: קושטא רע"ח. —ממקור ישראל, מפתח המקורות, סימן 32.
- 96 ר' ממקור ישראל ב, קעו; ו, קכו.
- 97 ר' ממקור ישראל ד, פו; ו, פז.
- 98 שבעה סיפורים ב'ממקור ישראל': ב, סו, סח; ד, ז, ח, ט, י, יא.
- 99 ממקור ישראל, מפתח המקורות, סימן 241.
- 100 ממקור ישראל, מפתח המקורות, סימן 242.
- 101 הובאו לדפוס ע"י תלמידו ר' נתן בן נפתלי הירץ מלבוב וגדפסו בראשונה בתקע"ה.
- 102 ממקור ישראל ד, עח. נוסח אחר: אדר היקר, תש"ז, עמ' צו (פורסם ע"י זלמן רובשוב).
- 103 ממקור ישראל ב, קכ; ד, מז—נב.
- 104 כוונתי כאן לעלילה העממית, ששימשה יסוד למסתורין של אנ-סקי.
- 105 ממקור ישראל ד, קפג.
- 106 ממקור ישראל ד, רג.
- 107 ממקור ישראל ד, קמה.
- 108 ממקור ישראל ד, קסת.
- 109 ממקור ישראל ב, קס.
- 110 ממקור ישראל ד, קנד.
- 111 דפוס ראשון: באזל 1602.
- 112 בתרגומו האנגלי של ה'מעשה-בוך', פילאדלפיה 1934.
- 113 ר' ממקור ישראל ה, קצב.
- 114 ממקור ישראל א, קיא.
- 115 ממקור ישראל ג, קכ.
- 116 ממקור ישראל ב, עא.
- 117 ממקור ישראל, מפתח המקורות, סימן 275.
- 118 ממקור ישראל ג, עב.
- 119 ממקור ישראל, מפתח המקורות, סימן 208.
- 120 ממקור ישראל ה, יט.
- 121 ממקור ישראל, מפתח המקורות, סימן 145.
- 122 ממקור ישראל ב, קלה.

ביאורים והערות

מחקר משווה במקום אחרית דבר

- 1 יש לשער, כי בחירת הקצב כנציג המוסר הבלתי-מלומד תשקף לנו משהו מן המציאות היהודית דווקא; ואולם לעלילה מה זו עושה?
- א1 ממקור ישראל ה, לו.
- 2 סימן 110.
- 3 בולטה-פוליבקה ב, עמ' 490 ואילך.
- 4 שם שם עמ' 491, והערה 1.
- 5 סימן 115; לעיל, עמ' 140.
- 6 אגדות (1845). שם הסיפור 'תרנגול-הבר'.
- 7 שרידי נוסח, בה יגד את הרצח הצומח, נשמר אולי (השערתו של א. ברש) באגדת מותו של ר' שלמה בן גבירול (נוסח אחר: ר' שלמה אלקבץ), שנרצח בידי ערבי ונקבר בגנו תחת עץ תאנה וכו' (ממקור ישראל ב, ע).
- 8 מתי כו, יד (ומקבילות); כו, מז (ומקבילות); כז, ג; מעשה השליחים א, טז.
- 9 פתיחה למדרש 'אלה אזכרה'.
- 10 באגדה הנוצרית-חיצונית על יהודה דנו במקום אחר.
- 11 ראה ל. גויבאור בספרו (הגרמ'): אגדת היהודי הנצחי (1893).
- 12 דמותו של 'חידהר', העלם הנצחי, באחד משירי המופת של פרידריך ריקרט.
- 13 ר' לעיל, עמ' 132.
- 14 ה'נביליגו' מפרט כאן את כוונותיו של השולטן: 'כי כן אמר בלבו: אם היהודי יגיד: הדת היהודית עדיפה מהישמעאלית, —אענה אותו: ובכן מבטל אתה את האמונה שלי?! אולם אם יגיד דת ישמעאל טובה מדת ישראל, —אשאל אותו: ובכן, למה אתה מחזיק באמונתך?'
- 15 ר' ממקור ישראל ב, צט.
- 16 האבטיפוס הזה ניכר, בעצם, גם מתוך הנוסח ה'גויי': טבעי היה לו, לשולטן, לשאול את היהודי רק על שתי הדתות הנוגעות לשניהם.

נספח ראשון

- 1 ר' אפולודורוס, ספר שני, ה, ו.
- 2 בולטה-פוליבקה, כרך ד, עמ' 81.
- 3 משם הדברים המובאים לעיל, עמ' 216.
- 4 אוסלו, 1926.
- 5 'חידות איזופט', תרגום עברי של 20 משלים, מעשה-ידי מתרגם אלמוני בימי-הביניים (הו"ל שטיינשניידר). הספר לא נזכר בסקירתנו.
- 6 'צדיק מצרה נחלץ' (ממקור ישראל ה, קנט).

נספח שני

- 1 אמת-מידה זו נערכה על-ידי באנתולוגיה 'מאה הסיפורים היפים ביותר' (Die (hundert schönsten Geschichten). מהדורה בתרא 1967; הרעיונות המובעים כאן מפורטים יותר באחרית-דבר להוצאה הנ"ל, עמ' 430 ואילך.
- 2 Max Lüthi, Das europäische Volksmärchen. מהדורה שנייה, 1960.
- 3 ליתי, שם, עמ' 78.
- 4 מאכס ליתי, 'וכך הם חיים עד היום הזה' (So leben sie noch heute). 1969. המובאה — שם, עמ' 28 ואילך.
- 5 ליתי (בספרו הנזכר על אודות בדית העם האירופית, עמ' 99 ואילך) דן בבעיה זו בפרוטרוט.
- 6 ראה לעיל, עמ' 15.

ביאורים והערות

- 7 השווה ההקדמה ל'ממקור ישראל', מהדורת תשכ"ו, עמ' VII ואילך.
- 8 ארכיון הסיפור העממי בישראל (אסע"י).
- 9 פרטים על דרך העבודה ומגמותיה באים בפתיחה או באחרית-דבר לרוב פירסומי אסע"י; דברים עקרוניים בנידון זה כתב דב נוי בשולי הקובץ 'הנערה היפהפיה ושלושת בני-המלך', 1965, עמ' 43 ואילך.
- 10 הוצאה מקוצרת, ניו-יורק 1923, חלק שני, פרק ב.
- 11 James George Frazer, The Golden Bough
- 12 כינרים, מלך פאפוס (בדרום-מערב קפריסין), שפיקח על מקדש אלת האהבה שם.
- 13 קטעים מתוך פרק ל"א של הנוסח המקוצר.
- 14 Folklore in the Old Testament, נוסח מקוצר, 1923.
- 15 ראה לעיל, עמ' 233 והערה 10.
- 16 שם, חלק שלישי. פרק ב ('שמשון ודלילה').
- 17 מהדורה עברית, מתורגמת על-ידי שמואל מוהליבר, ירושלים 1966.
- 18 הויזינגה שם, עמ' 73.
- 19 ראה שם, הערה 15.
- 20 שם, עמ' 137.
- 21 ראה ממקור ישראל א, קפד—קפו (מס' קיא).
- 22 שם, עמ' 39.
- 23 אהרן ציטלין, המציאות האחרת, תשכ"ז (השווה, בין היתר, פרקי 'הבחינה הפאראפסי-כולוגית בסיפורי חסידים', עמ' 170 ואילך).
- 24 מוריץ הימאן, כתבי פרוזה (Prosaische Schriften), ברלין 1919, כרך ג, עמ' 186 ואילך.
- 25 Robert Graves, The Greek Myths, London 1955
- 26 גרייבס, פרק 169, פסקה ל והערה 5.
- 27 גרייבס לא דייק: יפתח פצה פיו אל ה' ולא ידע מראש מי יצא לקראתו ראשון ואת מי יעלה עולה.
- 28 גרייבס, פרק 67, פסקה ג והערות 1, 6.
- 29 בספר מחקרים (Heinrich Zimmer, The King and the Corpse), ניו-יורק 1960, עמ' 67 ואילך. ספרו של צימר נקרא על שם מחקר אחר — על אודות המלך והגווייה (ראה, לעיל, עמ' 105, סימן 7; עמ' 111, סי' 1, 2); המחקר הפותח מוקדש לסיפור בעל האנפי-לאות (לעיל, עמ' 118, סימן 8).
- 30 צימר, שם, עמ' 80.
- 31 כתבי ז. פרויד, כרך א (מבוא לפסיכואנליזה), תרגם ח. איזק. ח"א תשכ"ו, עמ' 227.
- 32 שם שם, עמ' 227—228.
- 33 השווה לנושא את ספרו של גרט פון גונטארד: "לימוד זכות על האהבה" (In Defense of Love) ניו-יורק, 1940, ובפרט פרק כ"ב, עמ' 191 ואילך.
- 34 Albert Camus, The Myth of Sisyphe, 1943
- 35 Emil Schürer, תולדות העם היהודי בימי ישו הנוצרי (גרמנית), כרך ג, עמ' 605.
- 36 למשל, יוסף בן מתתיהו, נגד אפיון, ספר שני, סי' 5 (מצביאים יהודיים בצבאות מלכי מצרים לבית תלמי).
- 37 ממקור ישראל א, קנג—קנה (סי' צט).
- 38 ממקור ישראל א, יז—לב (סי' יט)
- 39 ממקור ישראל א, רכא—רכב (סי' קלא).
- 40 ממקור ישראל א, קא—קג (סי' סח).
- 41 ראה לעיל, עמ' 45.
- 42 ממקור ישראל א, נה—נו (מס' לד).
- 43 ממקור ישראל ב, ג—ד (מס' קמב).
- 44 ממקור ישראל א, נח—ס (מס' לז).
- 45 ממקור ישראל א, ס—סא (מס' לח).

ביאורים והערות

- 46 ממקור ישראל א, סב—סג (מס' מ).
47 גינצברג (הוצאה אנגלית), כרך ה, עמ' 403, הערה 68.
48 ממקור ישראל ו, קנב (מס' תחצה).
49 Cicero, Tusculanae disputationes IV, 37; De Fato, 5
50 Motif U 100: Appearances deceive; U 119.5 Ugly Face does not mean ugly
Mind
51 ממקור ישראל ו, נח—ס (מס' תשסח).

הקבלות שתי המהדורות של 'ממקור ישראל'

מהדורת תשכ"ו (כרך אחד)

מהדורת תרצ"ט—תש"ה (ששה כרכים)

סידרה א: סיפורים לאומיים

כרך א: סיפורי גבורה א

= מס' א—קד

מימי התנ"ך (עמ' ג—קסג)

= " קה—קמג

מימי בית שני (עמ' קסז—רמ)

כרך ב: סיפורי גבורה ב

= " קמד—קסז

עשרת השבטים/גואלים (עמ' ג—מה)

= " קסה—רמד

גזירות/סיפורי א"י (עמ' מט—קעב)

סידרה ב: סיפורים דתיים

כרך ג: סיפורי אמונה א

סיפורי התלמוד

= מס' רמה—שסה

בפי הבאים אחריו (עמ' ג—קלה)

סיפורי הזוהר בעברית

= " שסו—שפט

(עמ' קלט—קסב)

כרך ד: סיפורי אמונה ב

= " שצ—חס

ראשונים ואחרונים (עמ' ג—סח)

= " חסא—תריג

מקובלים וחסידים (עמ' עא—רכז)

סידרה ג: סיפורי עם

כרך ה: סיפורי מוסר

= מס' תריד—תרמב

אהבה ואמונים (עמ' ד—קכה)

= " תרמג—תרסח

מסילת ישרים (א) (עמ' קכז—קסו)

= " תרסט—תרעח

(ב) (עמ' קסז—קפא)

(סיפורי אליהו')

= " תרעט—תשלב

(ג) (עמ' קפב—ר)

(סיפורי מוסר')

סידרה ד: סיפורי המזרח

כרך ו: סיפורי חכמה

= מס' תשלג—תשס

המשכיל והכסיל (עמ' ג—מ)

(סיפורי חכמה')

= " תשסא—תשפד

חידות ומשלים (עמ' מג—עד)

= " תשפה—תתסב

אמרי בינה (עמ' עז—קל)

= " תתסג—תתקכג

מיפיותו של יפת (עמ' קלג—קעט)

מפתחות

א. סוגים ראשיים

מיתוס 20, 40, 152, 217	אגדה ('שיחה') 29, 40, 230, 231, 243
מעשה 176	אכסימפלוס 43, 98
משל 45, 153, 173, 215	אניקדוטה 37, 243, 245
משלי-שועלים 45, 94, 173, 217, 245, 246	בדיה 29, 44, 135, 214, 216, 230, 231
נזבילה 38, 129	244, 246
פרבולה 46, 165, 215	היסטוריה 36
רומן 39	ליגנדה 42, 121, 214, 230, 243, 246
	מדרש 167

ב. מקורות ומחברים

בזילה 134, 135	אארנה, א. 136, 221, 251
בחיי 196	אברפידס 91
ביאליק, ח. נ. 170, 202	אבוהב 194
בידפאי 104	אברבנאל 153
בכרך, יאיר חיים 193	אברהם בן דאוד 36
בכשטיין 207	אברהם מיימוני 204
בלוך פ. 170	אגטרכידס 244
בלזק 25, 134	אדה 143
בן-גריון, מ. י. 170, 177, 202, 231, 251	אובידיוס 97
282	אולנאזה 135
בן-המלך והנזיר 105, 113, 129, 197	אופנישאד 105, 110
בן-זבארה 196, 225	אחימעץ 197, 252
בן-יחזקאל, מ. 251	איזופט 224
בן-סהולה 134, 197, 225, 252	אכסמפלה 125
בנדילו 133	אלחריוזי 197
בנימין איש טודילה 193	אלף לילה ולילה 82, 86, 113, 114
בנפיי, ת. 66, 67, 104, 217, 225	אלפא-ביתא דבן סירא 184, 185, 225
ברית חדשה 46, 121, 128, 165	אלפונסי 125
ברכיה בן נטרונאי 197, 225	אנדרסן 17, 144
ברלעם ויהושפט 129, 225	אסופוס 45, 94, 245
גונקל, ה. 153	אפוליאוס 97
גורדון, י.ל. 94	אפוקריפים 160
גינצברג, ל. 251	אפיאנוס 93
גיסטה רומנורום 125, 126	אפלטון 26
גסטר, מ. 188, 189, 190, 251	בבריוס 94, 140
גרייבס, ר. 237	בופר, מ. 102
גרים, האחים 13, 65, 136-141, 206, 216	בולטה, י. 63, 143, 218
231	בוקאצ'ו 38, 39, 129, 131, 210

מ פ ת ח ו ת

לסינג 45, 210	גרינץ, י. מ. 251
לפונתן 94	גרץ, צ. 209
מאהא-בהאראטה 106	גתה 240
מדרש 167	דאנדין 106
מדרש עשרת הדברות 191	דאנטי 16
מדרשות ומעשיות 201	דזאנגלון 143
מודינה 130, 193	דיסציפלינה קלריקאליס 125
ממקור ישראל 192, 193, 282	דיקמירונה 131
מנואל 133	דירקטוריום... 125
מנורת המאור 194	דשאטאקה 105
מסוצ'ו 133	דשאמי 114
מעשה-בוך 200	הוגולינז 126
מעשה נסים 202	הויזינגה, י. 234, 235
מקרא 152	הומירוס 16, 90
משה בן מיימון 193	היטופאדישה 104
נובילינז 130, 132	הימאוואיה 105
נוי, ד. 251, 280 (9)	הימאן, מ. 236
נחמן מברצלוב 199, 225	היפטאמירון 133
ניבלונגים 122	היר, דוטוס 38, 80, 92
נסים גאון 185	הלר, ב. 224
נראיאנה 104	המשכל והכסיל 143
נתן בן יחיאל 194	הקטיאוס 95, 242
סאאדי 113	הרדר 214
סדן, ד. 41	וולטר 225
סואידס 92	ויטאלאפאנטשאווימשאטיקה 105, 111, 143
סומדיבה 105	וויילד 144, 249
סופוקלס, 90, 233—240	זלוטניק, י. מ. 204
סטוקן 238	חיבור יפה 185, 225, 252
סטפרולה 134, 135	חיבור מעשיות 149, 210
סינדבאד 105, 113, 225	טולסטוי 17, 122, 128
ספר הישר 183	יוחנן איש קפואה 125
ספר המעשיות (גסטר) 188	יוסיפון 183, 184, 251, 252
ספר המעשיות (עראקי) 201	יוסיפוס 19, 20, 95, 163, 183, 242, 244
ספר חסידים 194	ילינק, א. 201
סקכיטי 133	יעבץ, ז. 202
סרוואנטס 133	יעקב איש ויטרי 125
סרקאמבי 133	יעקבס, י. 233
עושה פלא 201	כוזרי 193
עמדן 193	כפתור ופרח 194, 200
עמנואל הרומי 39, 134, 197	לבנר, י. ב. 202
פאסיונאל 126	לוי, י. 201
פארז 135	לופה די ויגה 133
פוליבקה 218	לייטיפו 99
פון-גונטארד, ג. 280 (33)	ליאאו-צ'אי-צ'יה 25, 102
פושקין 138	ליגנדה אוריאה 126
פידרוס 57, 97	לייאן, פ. ד. 136
פיוראטי 126	ליתי, מ. 230, 231, 279 (5)
פיורי די וירטו 130	לנדאו, מ. 131

מ פ ת ח ו ת

קיין-קיי-קואן 100	פִּיֹרְנֵטִינוּ 133
קיקרו 97	פִּילוֹן 162
קלידאסה 106	פִּירְדוּסִי 112, 114
קליוואלה 143	פְּלוּטְרוֹס 19, 92, 213
קלילה ודימנה 104, 113, 125	פְּלִיגוֹן 92
קלר 122	פְּנַצ'טְנֵטְרָה 104, 217
קמינקא, א. 20	פְּרֹוּבְנִיוֹס, ל. 144
קרוהן, ק. 221	פְּרוִיד, ז. 52, 66, 239, 240, 241
קרילוב 94	פְּרַחִי, י. ש. 201
שבחי האר"י 198	פְּרִיזֵר 233, 234
שבחי הבעש"ט 198	פְּתַחִיה 40
שבט יהודה 194, 211	צ'וּאֶנְג־טְסָה 103
שווארצבום, ח. 251	צוֹנֶץ, ל. 183
שוקספטי 105	צ'וֹסֶר 134
שקספיר 17, 210	צִיגְלֶר, א. 174
שפאן, ש. 245, 251	צִיטְלִין, א. 235
תומפסון, ס. 222, 248, 251	צִימֶר, ה. 280, 238 (29)
תוספות 197	צִמַח צִדִּיק 130
תותי-נמה 113	קֶאמִי, אֶלְבֶּרֶט 241
תלמוד 167	קֶאֶתֶאסֶאֶרִיטְסֶאגֶאֶרָה 105
	קֶאֶתֶאֶרֶאֶתֶנֶאקֶאֶרָה 44, 46, 105

ג. גבורים

איוב 88, 148, 157	אֶבְגִּיאָס 89
איליה מורומיץ 123	אֶבּוּ נוּוֶאס 118
אכילס 28	אֶבִּימֶלֶךְ 156
אלדד 116	אֶבְנֶר 156, 234
אלדין 116	אֶבְסִטְכִּיוֹס 127
אלחנן 19, 152	אֶבְרָהָם 59, 223, 243
אליהו 57, 157, 187, 191, 203, 243	אֶבְרָהָם בֶּן עֶזְרָא 193
אליעזר בן הורקנוס 178	אֶבְרָהָם מֶלֶאך 199
אלישבע מתורניגיה 128	אֶגִּידִּיוֹס 128
אלישע 19, 57	אֶגְרִיפֶס 164, 244
אלישע בעל כנפיים 128	אֶדוֹנִי-בּוֹק 87
אלכסיוס 126	אֶדוֹנִיָּה 156
אלכסנדר 19, 68, 82, 85, 93, 96, 184,	אֶדִּיפּוֹס 64, 66, 90, 98, 226, 239-240, 241
235, 195	אֶדֶם 168
אלעזר (החשמונאי) 169	אֶהֶסוּר 209
אלעזר (הקדוש) 161	אֶהֶרֶן 81, 155, 243
אלקסטיס 91, 106	אֶוּדִיסִיאוֹס 27, 89, 90
אלראי 37, 53, 114	אֶוּטוֹלִיקוֹס 237
אמור 96	אֶוּרִיָּה 155
אמזיס 81, 92	אֶוּרְסֶטֶס 67
אמפיון 89	אֶחִיקֶר 83
אנדרומידה 86	אֶטֶלֶס 89
אנדרוקלס 96	אֶיבִּיקוֹס 92, 140, 208
אנוביס 79	אֶידוֹמִנִיאוֹס 237

מפתחות

דמון 96	אנושירואן 118
דמוקלס 96	אנטוניוס 122
דניאל 84, 243	אנטיגונה 90
דריווש 114, 184	אנטיגונוס 164
האטם 118, 132	אנטיוכוס 92
הורדוס 164, 171, 184	אנטיוס 89
הידור 183	אסתר 114, 127, 157
הירו 91	אפולוניוס 69
הירקלס 55, 89	אפלטון 96
הלל 186	אפרים שאנגו 211, 225
המלט 67, 155	אריון 92
המן 155	אריסטו 96, 247, 248
ויקרמדיטיה 109	אריסטובולוס 164
ושתי 27, 92	אריסטיאס 162
זבח 87	ארכילאוס 95, 184
זכאי 179	אשמדאי 109, 114, 204, 244
זכריה 157	בודהא 105, 238
זרובבל 160	בולאן 193
חזה 140, 238	בוסתנאי 42, 114
חוני 164, 184	בוריאס 26
חזקיהו 223	בלעם 88, 155
חיאופס 78	בלרופונתס 155
חיאל 52	בלשאצר 84
חנה בת מתתיהו 62	בן-סבר 190
חנינא 57, 119, 189, 190	בן-סירא 85, 184, 185
חרון אר-רשיד 115, 118	בן-עזאי 178
טוביה 63, 84, 161, 196, 222	בנו-עוצרא 117
טורנדוט 103	בניהו 109, 201
טירסיאס 95	בעל-שם-טוב 199
טנטלוס 89	בר-הדיא 31
טרפון 178	בר-תמליון 128
יהואש 153, 225	ברוריה 188, 190
יהודה 27, 87	ברינוס 37
יהודה איש קריות 64, 165, 208	גאוואן 123, 238
יהודה האיסי 164	גדליהו 156
יהודה הלוי 119, 133	גחזי 115
יהודה חסיד 193	גיגס 92
יהודית 16, 160, 189, 234	גילגמש 82, 83
יהושע 19, 64, 184, 226	גלית 87, 154
יהושע בן אילם 188, 203	גלפירה 95, 164, 184, 199
יהושע בן חנניה 179, 187, 248	גריזלדיס 27, 133
יהושע בן לוי 179, 187, 225	דבקליון 89
יוחנה בת רטיבי 188	דוד 28, 38, 58, 96, 154
יוחנן בר נפחא 180	דידו 27, 96
יוליאנוס 65, 127	דידלוס 89
יונה 84, 149, 157	דיהון 91, 204, 222
יוסי הגלילי 201	דינה 18, 87, 152
יוסף 22, 40, 52, 81, 114, 157	דלילה 87, 234

מ פ ת ח ו ת

סטרטוניקה 92	יוסף איש אשקלון 188
סיזיפוס 89, 241	יוסף בן טוביה 82
סינדבאד 116	יוסף בן מתתיהו 20, 165
סיסרא 87	יוסף דילה ריינה 199
סיתון 80	יותם 153, 225
סנחריב 80, 84	יעל 234
סרגון 83	יעקב 233, 237
עוג 86	יעקב יצחק 199
עומר 119	יפתח 18, 37, 154, 237
עוקבא 178	יצחק 222
עלי-בבא 115	יצחק לוריא 199
עמרם ממגנצא 129	ישו 165, 208, 209
עקיבא 23, 61, 172, 189, 190, 225	ישמעאל 183
פאולינה 96, 184	ישמעאל בן אלישע 148
פאריס 238	ישמעאל בן יוסי 180
פוליפימוס 89, 231	כיניראס 234
פוליקרטס 92	כסינופון 68
פטרס 140, 165	לאו-דזי 100
פילימון 96	לי-טי-פו 101
פיליניון 92	ליטו 88
פינחס בן יאיר 178, 179	ליר 127
פינילופה 90	למך 167
פירון 80	לעזר 60, 166
פירמוש 85	מאיר 179, 188, 191
פיתגורס 96	מדיאה 91
פליטאל 156	מחמד 120
פנדורה 89	מיאנדר 237
פסמניט 81	מישע 87
פרומיתיאוס 21	מלחם 184
פרידולין 226	מר זוטרא 42
פריקלס 38	משה 81, 96, 195, 222, 246-250
פרנציוסקוס 128	משה בן מיימון, 20, 70
פרציוואל 123	משולם 95, 242-246
צופירוס 247	מתיא בן חרש 122, 128, 190, 191
צלחדין 132	מתניה 107, 191
צפורה 107	נבוכדנאצר 84, 185
קוהלת 156	נבות 157
קולומבוס 68	נח 127, 184, 226
קומבבוס 92	נחום איש גמזו 148, 178
קוריאולנוס 96	ניובה 91
קין 167, 168	ניטוקריס 85
קליאופטרה 36, 82	נמרוד 84
ראובן הבלר 107, 189	נקטניבוס 82
רומיאז 27	נתן צוציתא 178, 188
רות 87, 157	סאוויטרי 106
רחב 87	סבסטיאן 128
רחומי 170	סוויאטוגור 123
רמפסיניט 80	סוקראטס 96, 247, 248

מפתחות

שכם 18	רצפה 90, 156
שלומית 165	רקיון 82, 183
שלמה 16, 23, 69, 108, 109, 132, 153,	רש"י 193
225, 222, 195, 169	שאול 19, 28, 58, 59, 234, 237
שמעון בן שאול 164	שאיילה 18
שמשון 19, 148, 152, 155,	שושנה 119, 160
תמר 27	שטן 140
תנאים 91	שיילוק 17, 210

עמנואל בן-גריון: שבילי האגדה

ספר-עזר ראשון בסוגו בעברית על אגדות-העם, תורתן
ודברי-ימיהן בעולם ובישראל, בצירוף הדגמות נבחרות
מתוך אוצרות הסיפור העממי: מעשה ומעשיה, ליגנדה
ונובילה, בדיה ומשל.

כבר במהדורתו הראשונה, שאזלה זה כבר, נתקבל הספר
כספר-לימוד של ענף זה במדעי הספרות והוראתם.
למהדורה החדשה נוספו מחקרים מיוחדים לסיפורי-עם
קלאסיים והפניות אל חידושי המחקר בתחום זה שנת-
חדשו בימינו.

המחבר התמכר מנעוריו למחקר המשווה של אגדות-
העמים; הוציא אנתולוגיות בעברית ובלועזית, והוא
המהדיר של ספר הכינוס 'ממקור ישראל' מעזבונו של
מיכה יוסף ברדיצ'בסקי.

מהדורה שנייה, מתוקנת ומורחבת

ציור העטיפה: אליהו פרייס
נדפס בדפוס ג'רוסלם פוסט, ירושלים